

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СИНЕЛЬНИКОВ ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 347.91/95+643/647

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ
МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ**

08 «Право»

081 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: **Чурпіга Ганна Вікторівна**, доктор юридичних наук,
професор

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Синельников Є. В. Цивільне судочинство у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням інституту цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Визначено загальнотеоретичні та методологічні засади дослідження питань здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Охарактеризовано стан наукової розробки проблеми та методологію дослідження проблем цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. Простежено еволюцію правового регулювання порядку здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. Надано загальну характеристику цивільному судочинству у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини на сучасному етапі.

Встановлено, що етапами еволюції правил (норм) сімейного та цивільного процесуального права, які регулювали на території України процедуру вирішення сімейних спорів, зокрема вирішення судами спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, є:

1) застосування принципів гласності, змагальності і справедливості при вирішенні цивільних спорів судами античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я (II половина I тис. до н.е.);

2) правове регулювання відносин між батьками і дітьми, зокрема і щодо визначення місця проживання дитини, із застосуванням звичаєвого та церковного права, вирішення спорів служителями церкви (IX ст. –XV ст.);

3) формування презумпції спільної відповідальності батьків щодо виховання та утримання дитини, перехід до вирішення сімейних спорів світськими судами (XVI ст. –XIX ст.);

4) розбудова інститутів сімейного та цивільного процесуального права за часів незалежності України з урахуванням домінанта інтересів дитини та згоди обох батьків (1917 р. – 1920 р.);

5) правове регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві під час радянської окупації України, визнання необхідності залучення до розгляду цих спорів органу у справах дітей, а також заслуховування думки самої дитини (1919 р. – 1963 р.);

б) удосконалення правового регулювання порядку вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві УРСР та після відновлення незалежності України, що характеризується відсутністю спеціалізації суддів у сімейних справах, вирішенням цих спорів у процедурі загального позовного провадження з урахуванням інтересів дитини та її бажання (1963 р. – 2004 р.);

7) сучасні підходи до правового регулювання судочинства у справах щодо фізичної й легальної опіки над дитиною в цивільному процесуальному та сімейному законодавстві України, що базуються на загальновизнаних та проголошених у міжнародних актах постулатах, зокрема пріоритеті інтересів дитини, спеціалізації судів чи суддів, заохочення батьків до співпраці з метою вирішення конфлікту, поєднання зусиль суду, органу у справах дітей, психологів, психіатрів, медіаторів, а також учасників справи та їхніх представників (2004 р. – до сьогодні).

Обґрунтовано, що при вирішенні спору між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини суд наділений повноваженнями застосувати такі моделі фізичної опіки: спільна опіка з почерговим проживанням дитини з кожним із батьків за відповідним графіком;

визначення місця проживання малолітньої дитини там, де вона постійно проживала, з правом батьків по чергово перебувати разом з дитиною відповідно до узгодженого графіку; визначення місця проживання дитини з одним з батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим з батьків.

Визначено, що справи щодо визначення місця проживання малолітньої дитини розглядаються судом у порядку загального позовного провадження і не можуть бути розглянуті у порядку спрощеного позовного провадження, оскільки, враховуючи специфіку даної сфери сімейних правовідносин, важливою є стадія підготовчого провадження, проведення примирних процедур, заслуховування пояснень батьків дитини та думки самої дитини, коли вона здатна її висловити, дослідження висновків спеціалістів.

Проаналізовано окремі процесуальні аспекти, пов'язані із пред'явленням до суду позовів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. Зокрема, визначено передумови реалізації права на подання до суду позовних заяв щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, а також юрисдикцію суду у відповідній категорії сімейних справ. Охарактеризовано цивільний процесуальний статус учасників справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Обґрунтовано, що до предмету доказування у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини можна віднести обставини: сутність і зміст відносин дитини з кожним із батьків, ступінь їхньої участі у вихованні дитини, зрілість та погляди дитини, прихильність дитини до кожного з батьків, стан здоров'я дитини, наявність у дитини особливих потреб та порядок їх задоволення, попередня поведінка кожного із батьків (як позитивний, так і негативний досвід), економічні чинники, зайнятість кожного з батьків та їхні доходи, безпекові питання, умови проживання, навчання, розвитку здібностей дитини, можливий вплив, що буде мати місце при зміні дитиною місця проживання, бажання батьків проживати разом з дитиною та бути її безпосереднім опікуном, зловживання батьками спиртними напоями або наркотичними засобами, вчинення батьками

аморальної поведінки, яка може зашкодити розвиткові дитини, застосування насильства. Цей перелік не можна вважати вичерпним.

Акцентовано увагу на тому, що у випадку, коли суд не погоджується з висновком органу опіки та піклування щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, висновками експертів, наданими сторонами (вважає їх немотивованими), за відсутності інших достовірних і достатніх доказів, на підставі яких підлягають встановленню обставини у справі щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, суду доцільно вирішувати питання про призначення психологічної експертизи чи залучення спеціалістів у галузі дитячої психології та педагогіки з метою визначення найкращих інтересів малолітньої дитини.

Виокремлено процесуальні особливості розгляду і вирішення судом справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. Досліджено відкриття провадження у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, підготовче провадження та розгляд справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини по суті.

Встановлено, що при вирішенні спору між розлученими батьками про фізичну опіку над малолітньою дитиною у період воєнного стану обставини, пов'язані із безпекою дитини, є істотними та підлягають встановленню та оцінці судом. Водночас перебування одного з батьків на військовій службі у Збройних Силах України чи інших збройних формуваннях, а також наявність місця для проживання за межами України не можуть виступати єдиними достатніми підставами для визначення місця проживання з одним із батьків. Ці обставини підлягають встановленню й оцінці судом у сукупності з іншими обставинами, встановленими у справі, з урахуванням принципів рівності прав батьків та забезпечення найкращих інтересів дитини.

Звернуто увагу, що рішення суду про визначення місця проживання дитини з одним із батьків є підставою для реєстрації місця проживання дитини, тимчасового виїзду з дитиною за звичайних умов з України на строк

до одного місяця, стягнення аліментів з другого із батьків на утримання малолітньої дитини.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні розроблених пропозицій та висновків: у науково-дослідній діяльності – під час проведення подальших наукових розробок у сфері цивільного процесуального та сімейного права; у законотворчій діяльності – у процесі законотворчої діяльності, удосконалення сімейного й цивільного процесуального законодавства України та інших держав; у правозастосовній діяльності – під час розгляду і вирішення цивільних справ про визначення місця проживання дитини та інших спорів щодо дітей; в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес» та «Сімейне право», а також при підготовці відповідних навчально-методичних матеріалів.

Ключові слова: малолітня дитина, цивільне судочинство, місце проживання, визначення судом місця проживання, фізична опіка, батьки малолітньої дитини, орган опіки та піклування, докази і доказування.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини (за матеріалами судової практики Верховного Суду). *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 33–37. URL: <http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2022/1/6.pdf>.

2. Синельников Є. В. Основні тенденції розвитку та становлення процедур з вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 74. Том 1. С.113–119. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/272944>.

3. Синельников Є. В. Сучасні напрями розвитку судової практики вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 3–4 (40–41). С. 47–56. URL: <https://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2022/3-4-40-41/30-arh-2022/791-suchasni-napryami-rozvitku-sudovoji-praktiki-virishennya-sporiv-pro-viznachennya-mistsya-prozhivannya-ditini>.

4. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том 2. С. 64–69. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_2/10.pdf.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Синельников Є. В. Судова практика з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану: *Science and innovation in modern world*: матеріали VII міжнар. наук.-практ. інтерен-конф. (Лондон, 23–25 березня 2023 р.). С. 763–769. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/SCIENCE-AND-INNOVATION-OF-MODERN-WORLD-23-25.03.23.pdf>.

6. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану: *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 березня 2023 р.). С. 245–249. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/98ff888a-cc3f-43cc-b45a-7ac15470d5a9/content>.

7. Синельников Є. В. Деякі аспекти, пов'язані із забезпеченням позову у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблемні питання правоохоронної та правозахисної діяльності в контексті євроінтеграційних тенденцій*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 квітня 2023 р.). С. 394–396. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/984b8b39-43bd-4017-900f-88b61b7f5d06/content>.

8. Синельников Є. В. Деякі особливості судової практики з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.); МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 434–439. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bbb48b74-699c-4deb-a001-62971da3b9f4/content>.

SUMMARY

Synelnikov Y. Civil proceeding in cases concerning the physical custody of a minor child. – Qualifying research on rights of manuscript.

Thesis for the degree of Ph. D. Scientific Research in specialty 081 Law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2024.

The dissertation is a complex scientific research devoted to the institute of civil justice in cases concerning the determination of the place of residence of a minor child.

The research defines the general theoretical and methodological principles of the civil procedure in cases concerning the determination of the place of residence of a minor child. The evolution of the legal regulation of the administration of justice in civil cases concerning the physical custody of a minor child is followed. A general description of civil proceedings in cases related to determining the place of residence of a minor child at the modern stage is given.

It was established the stages of the evolution of the rules (norms) of family and civil procedural law, which regulated the procedure for resolving family disputes on the territory of Ukraine, in particular the resolving disputes regarding physical and legal custody of a minor child:

- 1) the application of the principles of transparency, competitiveness and

justice in the resolving civil disputes by the courts of the ancient cities of the Northern Black Sea and the Azov region (II half of the 1st millennium BC);

2) legal regulation of relations between parents and children, in particular regarding the determination of the place of residence of a child, using the customs and church law, settlement of disputes by church servants (IX–XV cent.);

3) formation of the presumption of joint responsibility of parents in the upbringing and maintenance of the child, the transition to the resolution of family disputes by state courts (XVI–XIX cent.);

4) the development of institutions of family and civil procedural law during the time of Ukraine's independence, taking into account the dominant interests of the child and the consent of both parents (1917–1920);

5) legal regulation of judicial proceedings in cases related to the determination of the place of residence of a minor child in civil procedural and family legislation during the soviet occupation of Ukraine, recognition of the necessity to involve the child bodies in considering these disputes, as well as discovering the opinion of the child himself (1919–1963);

6) improvement of the legal regulation of the procedure for resolving disputes about the determination of the place of residence of a minor child in the civil procedural and family legislation of the Ukrainian SSR and after the restoration of independence of Ukraine, which was characterized by the lack of specialization of judges in family cases, the resolving these disputes in general legal procedure taking into account the interests of the child and his desire (1963–2004);

7) modern approaches in the legal regulation of judicial proceedings in cases concerning the physical and legal custody of a minor child, which are based on fully recognized and proclaimed in international acts concepts, in particular the priority of the interests of the child, specialization of courts or judges, encouragement of parents in order to resolve the conflict, combining the efforts of the court, the children's services, psychologists, psychiatrists, mediators, participants and their representatives (2004 – until today).

It is substantiated that in procedure of resolving a dispute between parents regarding the determination of the child's place of residence, the court is empowered to apply the following models of physical custody: joint custody with alternate residence of the child with each parent according to the appropriate schedule; determination of the child's place of residence in the certain apartment, and the parents should alternately arrive and leave that apartment according to the agreed schedule; determination of the child's place of residence with one of the parents, ensuring contact of the child with the other parent.

It was determined that cases regarding the determination of the place of residence of a minor child are heard by the court in the order of general legal proceedings and cannot be decided in the order of simplified legal proceedings, so, it's very important to take into account the specifics of this area of family legal relations, the stage of preparatory proceedings, conducting conciliation procedures, listening to parents' explanations and child's own thoughts when he is able to express them, examination of the conclusions of specialists.

Especially procedural aspects related to the bringing the lawsuits regarding the determination of the place of residence of a minor child are analyzed. In particular, the prerequisites for implementation of the right to file a suit regarding the determination of the place of residence of a minor child, as well as the court's jurisdiction in the relevant category of family cases, are defined. The civil procedural status of the parties involved in such category of cases is characterized.

It is substantiated that the subject of proof in cases of physical custody of a minor child can include the following circumstances: the essence and content of the child's relationship with each of the parents, the nature of their participation in the upbringing of the child, the child's maturity and views, the child's attachment to each of the parents, the health status of the child, the existence of the child's special needs and the way of their satisfaction, the previous behavior of each parent (both positive and negative experience), economic factors, the employment of each parent and their income, safety issues, living conditions, education, and the development of the child's abilities, the possible impact that will occur when the

child changes his/her place of residence, the desire of parents to live with the child and be his/her guardian, alcohol or drug addiction of parents, immoral behavior by parents that can harm the development of the child. This list cannot be considered exhaustive.

It's focused attention to the fact that in the occasion that the court does not agree with the conclusion of the body of guardianship and care regarding the determination of the place of residence of a minor child, the conclusions of experts provided by the parties (considers them unmotivated), in the absence of other reliable and sufficient evidences, on the basis of which the circumstances in such case should be established, it is efficient for the court to decide the questions about the appointment of a psychological examination or the involvement of specialists in the field of child psychology and pedagogy in order to determine the best interests of the child.

Procedural features of resolving the cases regarding the physical custody of a minor child are highlighted. The starting of proceedings in cases concerning the determination of the place of residence of a minor child, preparatory proceedings and consideration of such cases were studied.

It was established that resolving a dispute between divorced parents about the physical custody of a minor child during martial law, the court should assess the circumstances related to the child's safety. At the same time, the presence somebody of the parents in military service in the Armed Forces of Ukraine or other armed units, as well as the availability of residence outside of Ukraine cannot be the only sufficient grounds for determining the place of residence with one of the parents. These circumstances shall be established and evaluated by the court altogether with other circumstances, established in the case, taking into account the principles of equal rights of parents and ensuring the best interests of the child.

The judgment which determines the child's place of residence with one of the parents is the basis for registration the child's residence, temporarily leaving Ukraine with the child under normal conditions for a period of up to one month, and collecting alimony from the other parent.

The practical significance of the obtained results lies in the using and the possibility of using the developed proposals and conclusions: in research work – during further scientific investigations in the field of civil procedural law; in law-making activity – in the process of optimizing the civil procedural legislation of Ukraine and other states; in law enforcement activities – during consideration and resolving civil cases arising from family legal relations; in the educational process – teaching the educational disciplines «Civil Procedure» and «Family Law», as well as in process of preparing relevant educational and methodological materials.

Keywords: minor child, civil proceedings, place of residence, determination of the place of residence by the court, physical custody, parents of a minor child, body of guardianship, evidence and proof.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT RELATED WITH THE TOPIC OF THE THESIS

Research papers where main research results of the Thesis have been published:

1. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини (за матеріалами судової практики Верховного Суду). *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 33–37. URL: <http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2022/1/6.pdf>.

2. Синельников Є. В. Основні тенденції розвитку та становлення процедур з вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 74. Том 1. С.113–119. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/272944>

3. Синельников Є. В. Сучасні напрями розвитку судової практики вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 3–4 (40–41). С. 47–56.

4. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том 2. С. 64–69. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_2/10.pdf.

Research papers certifying the approbation of the results of the Thesis:

5. Синельников Є. В. Судова практика з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану: *Scientific and innovations in modern world*: матеріали VII міжнар. наук.-практ. інтерен-конф. (Лондон, 23–25 березня 2023 р.). С. 763–769. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/SCIENCE-AND-INNOVATION-OF-MODERN-WORLD-23-25.03.23.pdf>.

6. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану: *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 березня 2023 р.). С.245–249. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/98ff888a-cc3f-43cc-b45a-7ac15470d5a9/content>.

7. Синельников Є. В. Деякі аспекти, пов'язані із забезпеченням позову у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблемні питання правоохоронної та правозахисної діяльності в контексті євроінтеграційних тенденцій*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 квітня 2023 р.). С. 394–396. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/984b8b39-43bd-4017-900f-88b61b7f5d06/content>.

8. Синельников Є. В. Деякі особливості судової практики з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.); МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл.

осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 434–439. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bbb48b74-699c-4deb-a001-62971da3b9f4/content>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ	30
1.1 Стан наукової розробки проблеми та методологія дослідження проблем цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.	30
1.2 Еволюція правового регулювання порядку здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.....	38
1.3 Загальна характеристика цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.	52
Висновки до розділу 1.	76
РОЗДІЛ 2. ОКРЕМІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ПРЯВЛЕННЯМ ДО СУДУ ПОЗОВУ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ	80
2.1 Передумови реалізації права на подання до суду позовних заяв щодо визначення місця проживання малолітньої дитини	80
2.2 Юрисдикція суду щодо розгляду і вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.....	87
2.3 Учасники справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.....	966

2.4 Докази і доказування у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини	108
Висновки до розділу 2.	132

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ І ВИРІШЕННЯ СУДОМ СПРАВ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ..... 136

3.1. Вирішення питання про відкриття провадження у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини	136
--	-----

3.2 Підготовче провадження у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини	15252
--	-------

3.3 Розгляд справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини по суті	16060
---	-------

Висновки до розділу 3.	181
-----------------------------	-----

ВИСНОВКИ	1855
-----------------------	-------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
---	------------

ДОДАТКИ.....	221
---------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЄСІТС	Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
КАС України	Кодекс адміністративного судочинства
КпШС України	Кодекс про шлюб та сім'ю України
ООН	Організація Об'єднаних Націй
СК України	Сімейний кодекс України
США	Сполучені Штати Америки
УРСР	Українська радянська соціалістична республіка
ЦК України	Цивільний кодекс України
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Забезпечення належних відносин у сім'ї, що виступає первинним, природним та основним осередком суспільства, є одним з позитивних обов'язків держави, актуальність якого не зменшується і на сучасному етапі розвитку суспільства. Сім'я є цінною для розвитку дитини, і коли вона руйнується, батьки, які почали проживати окремо, мають віднайти способи захистити дитину і забезпечити її потреби, створити благополучну атмосферу для зростання дитини, її повноцінного розвитку та недопущення негативного впливу.

Дитинство є цінним і неповторним етапом у житті людини, під час якого відбувається розвиток та становлення особи як члена суспільства, здатного до саморозвитку та позитивної діяльності. Отже, дитина є членом суспільства, обов'язки по становленню якого несуть, насамперед, батьки.

Взаємне задоволення батьками та дитиною інтересів і потреб одне одного є фундаментальним елементом сімейного життя (навіть якщо стосунки між батьками розірвані), і будь-які заходи, які перешкоджають такому задоволенню, є втручанням у відповідне право.

Регулювання сімейних відносин здійснюється СК України, зокрема, з метою утвердження почуття батьківського обов'язку, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Ситуація, в якій батьки, які припинили шлюбні відносини, не в змозі віднайти за взаємним погодженням способи здійснення фізичної опіки над дитиною, потребує втручання органів державної влади, зокрема суду, з метою забезпечення зростання дитини у найсприятливішому середовищі, а також належних стосунків між дитиною й батьками, що є визначальним для благополуччя дитини.

За відсутності у національній правовій системі спеціалізації судів і переважної кількості суддів у цій категорії спорів та працівників апарату суду, недостатнього обладнання приміщень суду для комфорту малолітньої

дитини, недостатності фахівців (експертів) у галузі дитячої психології та педагогіки, обережного застосування медіації, судді національних судів відчують значні емоційні та процедурні складнощі при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. Ці складнощі, очевидно, підсилюють наслідки повномасштабного вторгнення держави-агресора в Україну.

Актуальною залишається проблема застосування національними судами способів вирішення конфлікту між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. Національні суди у переважній більшості випадків розглядають такі спори з позиції можливості визначення місця проживання малолітньої дитини лише з одним із батьків. Водночас, у національній правовій системі поступово почав застосовуватися такий спосіб вирішення спору між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини як спільна фізична опіка з визначенням, як правило, рівного часу проживання кожного з батьків разом з малолітньою дитиною. Залишаються недостатньо розвинутими медіаційні й інші примирні процедури.

Також слід відзначити, що проблеми, пов'язані з визначенням місця проживання малолітніх дітей, не були предметом окремої наукової розробки.

Деякі аспекти, пов'язані із реалізацією і захистом прав батьків і дітей, досліджувалися такими вченими як: З. В. Ромовська («Проблеми захисту в радянському сімейному праві», 1986 р.), Л. А. Савченко («Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України», 1997 р.), Б. К. Левківський («Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї», 2003 р.), В. А. Ватрас («Суб'єкти сімейних правовідносин», 2008 р.), Л. В. Красицька («Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків та дітей», 2015 р.), О. В. Синегубов («Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття», 2015 р.), К. О. Стопченко («Судочинство у справах про оспорювання батьківства та материнства», 2019 р.) та ін.

Процесуальні особливості розгляду судом сімейних спорів досліджували: С. С. Бичкова, Н. В. Білянська, К. В. Гусаров, В. В. Комаров, В. О. Кучер, Д. Д. Луспеник, Ю. Д. Притика, С. А. Пилипенко, Н. Ю. Сакара, О. С. Ткачук, Д. О. Тихомиров, Г. В. Чурпіта, С. Я. Фурса та ін.

Виходячи з вищевикладеного, а також враховуючи необхідність оптимізації правового регулювання процесуального порядку розгляду і вирішення цивільних справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, можна стверджувати, що зазначена проблематика є актуальним і перспективним напрямом наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження ґрунтується на основних положеннях Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021, а також передбачено річними планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2012–2023 рр.

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розроблення загально-правових засад цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Для досягнення поставленої мети було поставлено такі *завдання*:

- дослідити стан наукової розробки та методологію дослідження проблем цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини;
- виокремити етапи еволюції правового регулювання порядку здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини;
- надати загальну характеристику цивільному судочинству у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини;

- визначити передумови реалізації права на подання до суду позовних заяв щодо визначення місця проживання малолітньої дитини;
- охарактеризувати юрисдикцію суду щодо розгляду і вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини;
- розкрити особливості цивільного процесуального статусу учасників справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини;
- визначити особливості доказів та діяльності учасників справи та суду при здійсненні доказування;
- виокремити особливості відкриття провадження у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини;
- охарактеризувати підготовче провадження у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини;
- встановити процесуальні особливості розгляду справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини по суті;
- виробити пропозиції щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства України у контексті правового регулювання процесуального порядку розгляду справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, а також щодо розвитку судової практики.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають під час розгляду і вирішення судом справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Предметом дослідження є цивільне судочинство у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених мети і завдань основою методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема, діалектичний метод використовувався для оцінки цінності сім'ї у суспільстві, зростання дитини у благополучній атмосфері, а також визначення співвідношення та зв'язків між інститутами сімейного та цивільного процесуального права (*підрозділ 1.3*). Історико-правовий метод дозволив прослідкувати розвиток на різних

історичних етапах правових підходів до вирішення сімейних конфліктів, зрозуміти еволюцію норм права та офіційних способів вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, дослідити розвиток доктринальних підходів у цій сфері сімейних відносин (*підрозділ 1.2*). Порівняльно-правовий метод дав можливість дослідити зміст та практику застосування міжнародно-правових норм, які регулюють порядок вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, норм іноземного та національного законодавства (*підрозділи 1.3, 3.3*). За допомогою методу аналізу досліджено сутність та визначено мету здійснення правосуддя у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини (*підрозділ 1.3*). Використання методу синтезу надало можливість проаналізувати міжнародні, іноземні та національні правові норми, які регулюються порядок вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини та розробити пропозиції щодо оптимізації чинного законодавства України (*підрозділи 1.2 –1.3, 3.3*). Завдяки системно-структурному методу здійснено комплексний аналіз окремих категорій цивільного процесу, систематизовано способи захисту прав та інтересів у цій категорії спорів, визначено зв'язки між стадіями цивільного процесу у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини (*підрозділ 3.3*). Логіко-юридичний і герменевтичний методи дослідження стали методологічною основою для з'ясування змісту дефініцій, тлумачення норм права під час ухвалення відповідних судових рішень, уникнення суперечностей (*підрозділи 2.3, 2.4, 3.3*). Соціологічний метод був спрямований на дослідження важливості збереження сім'ї, інституту рівноправності батьків щодо дитини, а також необхідності забезпечення інтересів дитини з метою її зростання у благополучному середовищі (*підрозділи 1.1, 1.3, 2.1*).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у науці цивільного процесуального й сімейного права комплексним дослідженням цивільного судочинства у справах щодо

визначення місця проживання малолітньої дитини. У результаті проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано, а також додатково аргументовано низку наукових положень і висновків, які виносяться на захист, зокрема:

вперше:

виокремлено етапи еволюції правил (норм) сімейного та цивільного процесуального права, які регулювали на території України процедуру вирішення сімейних спорів, зокрема вирішення судами спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, як-от: 1) застосування принципів гласності, змагальності і справедливості при вирішенні цивільних спорів судами античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я (II половина I тис. до н.е.); 2) правове регулювання відносин між батьками і дітьми, зокрема і щодо визначення місця проживання дитини, із застосуванням звичаєвого та церковного права, вирішення спорів служителями церкви (IX ст. – XV ст.); 3) формування презумпції спільної відповідальності батьків щодо виховання та утримання дитини, перехід до вирішення сімейних спорів світськими судами (XVI ст. – XIX ст.); 4) розбудова інститутів сімейного та цивільного процесуального права за часів незалежності України з урахуванням домінанта інтересів дитини та згоди обох батьків (1917 р. – 1920 р.); 5) правове регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві під час радянської окупації України, визнання необхідності залучення до розгляду цих спорів органу у справах дітей, а також заслуховування думки самої дитини (1919 р. – 1963 р.); 6) удосконалення правового регулювання порядку вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві УРСР та після відновлення незалежності України, що характеризується відсутністю спеціалізації суддів у сімейних справах, вирішенням цих спорів у процедурі загального позовного провадження з урахуванням інтересів та бажання дитини (1963 р. –

2004 р.); 7) сучасні підходи до правового регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання дитини в цивільному процесуальному та сімейному законодавстві України, що базуються на загальноновизнаних та проголошених у міжнародних актах постулатах, зокрема пріоритеті інтересів дитини, спеціалізації судів чи суддів, заохочення батьків до співпраці з метою вирішення конфлікту, застосування медіації, поєднання зусиль суду, органу у справах дітей, психологів, психіатрів, медіаторів, а також учасників справи та їхніх представників (2004 р. – до сьогодні);

обґрунтовано, що предмет доказування у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини становлять наступні обставини: сутність і зміст відносин дитини з кожним із батьків, ступінь участі батьків у вихованні дитини; зрілість та погляди дитини; прихильність дитини до кожного з батьків; стан здоров'я дитини, наявність у дитини особливих потреб та порядок їх задоволення; попередня поведінка кожного із батьків (як позитивний, так і негативний досвід); економічні чинники, зайнятість кожного з батьків та їхні доходи; безпекові питання; умови проживання, навчання, розвитку здібностей дитини; можливі наслідки зміни дитиною місця проживання; бажання батьків проживати разом із дитиною та бути її безпосереднім опікуном; зловживання батьками спиртними напоями та (або) наркотичними засобами, вчинення батьками аморальної поведінки, яка може зашкодити розвиткові дитини, застосування насильства тощо;

аргументовано, що у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини суд має право вжити таких заходів забезпечення позову, як-от: тимчасова заборона переміщення (виїзду) дитини за межі України (регіону); визначення на період розгляду спору графіку побачень дитини з тим із батьків, з яким дитина фактично не проживає; тимчасове визначення місця проживання дитини на час вирішення спору по суті;

визначено, що при вирішенні спору між батьками про визначення місця проживання малолітньої дитини у період воєнного стану обставини, пов'язані з безпекою дитини, є істотними та підлягають встановленню та

оцінці судом. Водночас перебування одного з батьків на військовій службі у Збройних Силах України чи інших утворених відповідно до закону військових формуваннях, а також наявність місця для проживання за межами України не можуть виступати єдиними достатніми підставами для визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. Ці обставини підлягають встановленню й оцінці судом у сукупності з іншими обставинами, встановленими у справі, з урахуванням принципів рівності прав батьків та забезпечення найкращих інтересів дитини;

аргументовано, що з метою забезпечення ефективного виконання судового рішення у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини виконавцям доцільно надати право звертатися до суду з поданням не тільки про обмеження боржника у праві виїзду за межі України, але й про застосування інших заходів забезпечення виконання рішення суду, зокрема встановлення обов'язку вчинити певні дії, заборони вчиняти певні дії;

удосконалено:

положення про те, що при вирішенні спору між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини суд наділений повноваженнями застосувати такі моделі фізичної опіки: спільна опіка з почерговим проживанням дитини з кожним із батьків за відповідним графіком; визначення місця проживання малолітньої дитини там, де вона постійно проживала, з правом батьків почергово перебувати разом з дитиною відповідно до узгодженого графіка; визначення місця проживання дитини з одним із батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим із батьків;

твердження про те, що при визначенні місця проживання кількох малолітніх дітей суд має право з урахуванням відповідних фактичних обставин та інтересів дітей розглянути можливість почергового спільного проживання дітей з одним чи іншим із батьків, у тому числі і з почерговим проживанням кожної дитини окремо з матір'ю та батьком, забезпечивши разом з тим належний контакт батьків з дітьми та дітей між собою;

процесуальний статус малолітньої дитини як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Зокрема, пропонується наділити малолітню дитину статусом учасника справи, правом на апеляційне оскарження через уповноваженого представника судового рішення щодо визначення її місця проживання;

наукові підходи щодо застосування обов'язкової медіації у спрах про визначення місця проживання малолітньої дитини;

дістало подальший розвиток:

положення про те, що справи про визначення місця проживання малолітньої дитини розглядаються судом у порядку загального позовного провадження і не можуть бути розглянуті у порядку спрощеного позовного провадження, оскільки, враховуючи специфіку цієї сфери сімейних правовідносин, важливою є стадія підготовчого провадження, проведення примирних процедур, заслуховування пояснень батьків дитини та думки самої дитини, коли вона здатна її висловити;

наукове судження щодо правових наслідків набрання законної сили рішенням суду про визначення місця проживання малолітньої дитини. Зокрема, встановлено, що відповідне рішення є підставою для реєстрації місця проживання дитини, тимчасового виїзду дитини за межі України на строк до одного місяця, стягнення аліментів на утримання дитини тощо;

положення про те, що процедура виконання судових рішень про визначення місця проживання малолітньої дитини потребує подальшої оптимізації у контексті розширення компетенції приватних виконавців здійснювати відповідні виконавчі дії у зазначеній категорії цивільних справ, посилення відповідальності за невиконання судового рішення.

На підставі наведених положень розроблено низку пропозицій щодо оптимізації цивільного процесуального законодавства України, зокрема пропонується оптимізувати окремі норми ЦПК України, а саме:

статтю 28 ЦПК України доповнити положеннями про те, що спори про визначення місця проживання дитини можуть розглядатися судом за місцем

проживання того з батьків, який переважно здійснює опіку над дитиною (з яким більшу частину часу проживає дитина (діти));

доповнити статтю 42 ЦПК України частиною 6 наступного змісту: «6. У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини, щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, про позбавлення батьківських прав учасником справи є дитина, яка діє через представника чи законного представника»;

доповнити частину 7 ст. 49 ЦПК України положенням про те, що у спорах про визначення місця проживання дитини проведення медіації є обов'язковим. Позивач до звернення до суду з таким позовом зобов'язаний ініціювати проведення медіації;

частину 1 ст. 103 ЦПК України доповнити пунктом 3 наступного змісту: «3) при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначенні місця проживання дитини, суд не погоджується з висновками органу опіки та піклування»;

частину 3 ст. 175 ЦПК України доповнити п. 2-1 наступного змісту: «у позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини – повне прізвище та ім'я дитини, її дата та місце народження, місце реєстрації та місце проживання, номер документу, що посвідчує особу, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти»;

частину 2 ст. 196 ЦПК України доповнити словами: «а у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини та щодо участі батьків у вихованні дитини – протягом чотирнадцяти днів з дня відкриття провадження у справі»;

доповнити ЦПК України ст. 441-1, наступного змісту: «1. У порядку, передбаченому статтею 441 цього Кодексу, як захід забезпечення виконання судового рішення або рішення органів опіки та піклування про визначення місця проживання дитини та щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, суд за поданням виконавця може постановити

ухвалу про встановлення обов'язку боржника вчинити певні дії, заборони боржнику вчиняти певні дії»;

частину 1 ст. 161 СК України доповнити наступним абзацом: «За результатами вирішення спору про визначення місця проживання малолітньої дитини орган у справах дітей або суд встановлює спільну фізичну опіку (право одного з батьків на проживання дитини разом з ним) з почерговим проживанням дитини у помешканні кожного з батьків за відповідним графіком; визначає місце проживання дитини у відповідному помешканні з почерговим проживанням кожного із батьків у цьому помешканні за відповідним графіком; визначає місце проживання дитини з одним з батьків із забезпеченням контакту (участі у вихованні) дитини з іншим з батьків».

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні та можливості використання розроблених пропозицій та висновків:

- у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших наукових розвідок у сфері цивільного процесуального права;
- у законотворчій діяльності – в процесі оптимізації сімейного й цивільного процесуального та сімейного законодавства України та інших держав;
- у правозастосовній діяльності – під час розгляду і вирішення цивільних справ, що виникають із сімейних правовідносин (довідка Верховного Суду від 05 січня 2024 р.);
- в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес» та «Сімейне право», а також при підготовці відповідних навчально-методичних матеріалів.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на чотирьох науково-практичних конференціях: VII міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «International scientific innovations in human life» (м. Лондон, 23–25 березня 2023 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Вплив інтеграційних

тенденцій на розвиток національного права» (м. Одеса, 31 березня 2023 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Проблемні питання правоохоронної та правозахисної діяльності в контексті євроінтеграційних тенденцій» (м. Одеса, 28 квітня 2023 р.), науково-практичній конференції «Проблеми цивільного права і процесу» (м. Харків, 19 травня 2023 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (232 найменування на 26 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 224 сторінки, із них основного тексту – 178 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА У СПРАВАХ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ

1.1 Стан наукової розробки проблеми та методологія дослідження цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Діти є не тільки нашим майбутнім, а й сьогоднішнім, вони потребують постійної уваги, підтримки, піклування і любові з боку своїх батьків.

Як зазначав у своїй науковій праці О. В. Синегубов, дитинство повинно знаходитись в одній площині поряд із такими фундаментальними правовими цінностями, як життя, здоров'я, свобода, безпека, справедливість. Їх оберігання та дотримання є запорукою правового суспільства і держави, оскільки до кінця періоду дитинства дитина перетворюється на правового партнера дорослих членів сім'ї та суспільства в цілому [166, с. 75].

Особисті немайнові права батьків та дітей необхідно розглядати як суб'єктивні права, що становлять певну органічну сукупність (грукуються навколо певних благ) та підлягають комплексному здійсненню, належать одночасно кожному з членів сім'ї, тобто в ідеалі матері, батьку та дитини (дітям), а у процесі їх здійснення має місце множинність учасників відносин. [50, с. 2].

Праву дитини жити і виховуватись у сім'ї кореспондує обов'язок батьків або осіб, які їх замінюють, забезпечити не тільки виховання дитини, а й створення необхідних умов для її життя та нормального розвитку. Крім того, на державу в особі уповноважених органів законом покладається обов'язок забезпечити належні умови для реалізації цього права і контролювати виконання батьками або особами, які їх замінюють, покладених на них законом обов'язків [131, с. 11].

Держава гарантує і забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини. У випадку розірвання шлюбу або фактичного розлучення між батьками можуть виникати спори щодо місця проживання малолітніх дітей. Спори вказаної категорії, які підлягають вирішенню органами опіки та піклування або судами у порядку цивільного судочинства, є достатньо складними, оскільки пов'язані з реалізацією таких фундаментальних прав як право на повагу до сімейного життя, право на свободу визначення місця проживання й пересування, прав кожного з батьків на спілкування з дитиною та її виховання, а також з дотриманням правового стандарту якнайкращого забезпечення інтересів дитини, яка перебуває у центрі таких спорів. Також спори між матір'ю та батьком щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, які підлягають вирішенню судом, є складними з емоційної точки зору, як для батьків й дітей (інших учасників справи), так і для суду.

Слід зазначити, що проблемні питання, пов'язані із вирішенням у судовому порядку спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини, не були предметом цілеспрямованого науково-практичного дослідження.

У матеріальному контексті дослідження у сфері, дотичній до вирішення спорів за участю дітей, проводили: З. В. Ромовська («Проблеми захисту в радянському сімейному праві», 1986 р.), Л. А. Савченко («Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України», 1997 р.), Б. К. Левківський («Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї», 2003 р.), В. А. Ватрас («Суб'єкти сімейних правовідносин», 2008 р.), Л. В. Красицька («Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків та дітей», 2015 р.), О. В. Синегубов («Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття», 2015 р.) та ін.

На необхідність реформування національного сімейного законодавства, зокрема закріплення спільної батьківської відповідальності при визначенні

місця проживання дитини, здійсненні опіки над дитиною, звертав увагу у своїй науковій статті Простибоженко О. С. [129, с. 52].

Наукові погляди на проблеми правового регулювання процесуального порядку розгляду судом справ, що виникають із сімейних правовідносин, знайшли своє відбиття у дослідженнях багатьох українських визнаних науковців (С. С. Бичкової, К. В. Гусарова, В. В. Комарова, Д. Д. Луспеника, Ю. Д. Притики, Н. Ю. Сакари, О. С. Ткачука, Г. В. Чурпіти, С. Я. Фурси та ін.).

Зокрема, В. В. Комаров підкреслював, що наразі мають місце чітко визначені тенденції конвергенції різних національних і континентальних культур цивільного процесу, активація пошуку моделей ефективного судочинства у зв'язку із сучасними викликами забезпечення правосуддя [46, с. 27].

Н. Ю. Сакара зазначала, що модель справедливого судочинства є певною системою, яка оптимально відображає доступність правосуддя, якій притаманні такі ознаки: доступ до тієї чи іншої інстанції має бути не лише формально проголошеним, а й реально існуючим; правосуддя за своєю сутністю має відповідати вимогам справедливості та забезпечувати ефективне поновлення в правах; судочинство має бути побудовано на засадах змагальності; у судочинстві як формі реалізації судової влади і правосуддя повинні гармонійно поєднуватися публічні та приватноправові засади [159, с. 52–53].

Серед досліджень, пов'язаних з процесуальними аспектами розгляду та вирішення сімейних спорів, доцільно згадати такі наукові дослідження: «Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми» (Г. Я. Тріпульський, 2008 р.), «Судочинство у справах про визнання батьківства, материнства та його оспорювання» (О. М. Ганкевич, 2015 р.), «Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства» (Г. В. Чурпіта, 2016 р.), «Докази та доказування в

справах про встановлення та оспорування батьківства (материнства)» (Т. С. Супрун, 2017 р.), «Судочинство у справах про оспорування батьківства та материнства» (К. О. Стопченко, 2019 р.), «Уніфікація норм міжнародного цивільного процесу: проблемні питання теорії і судової практики» (Ю. В. Черняк, 2019 р.).

Зокрема, Г. Я. Тріпільський звертав увагу, що правове регулювання правовідносин батьків і дітей здійснюється СК України з субсидіарним застосуванням норм ЦК України. Характерною ознакою регулювання цієї сфери суспільних відносин є широке застосування численних міжнародних актів із зазначеного питання. Особисті немайнові права батьків і дітей у випадку їх порушення чи оспорування можуть захищатись в певній формі, в певному порядку та певними способами. Захист права може здійснюватися в двох формах: неюрисдикційній та юрисдикційній. Неюрисдикційна форма захисту сімейних прав передбачає дії самих учасників сімейних правовідносин щодо захисту належних їм прав, тобто здійснення самозахисту, передбаченого ст. 55 Конституції України та ст. 19 ЦК України. Юрисдикційна форма захисту сімейних прав – це діяльність державних органів, спрямована на попередження порушення або відновлення порушених прав або законних інтересів учасників сімейних правовідносин [183, с. 204–205].

Вивченню питань, пов'язаних з формуванням особистісних якостей і ціннісних орієнтирів воєнного покоління дітей присвятила свою дисертацію щодо дітей і підлітків Донбасу в умовах війни Я. С. Овчинникова. Вона, зокрема, звертала увагу, що не слід забувати, що діти і підлітки є дуже важливою категорією населення для підтримки життєздатності соціуму, ця категорія населення формує основу розвитку держави, від фізичного і морального здоров'я молодого покоління залежить майбутнє нації в цілому [75, с. 4].

Питання рівності прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини, критерії визначення місця проживання малолітньої дитини між розлученими

батьками були висвітлені О. В. Резвоюю у дисертації «Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України». У дослідженні зазначено, що способи захисту прав батьків зумовлені правовою природою сімейних прав батьків і дітей та у більшості своїй мають особисто правовий та індивідуальний характер. Залежно від виду прав, що захищаються, способи захисту прав батьків щодо виховання дитини запропоновано поділити на загальні (універсальні) способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту будь-яких немайнових прав батьків (позбавлення батьківських прав), та спеціальні способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту прав батьків щодо виховання дитини (зокрема визначення місця проживання малолітньої дитини) [131, с. 115–116].

Аналіз стану наукової розробки проблем здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини свідчить про те, що ця тематика предметно не досліджувалася у науці сімейного та цивільного процесуального права. Серед проблем, які потребують розв'язання, слід виділити удосконалення процесуальних процедур, пов'язаних з вирішенням конфлікту між батьками щодо визначення місця проживання дитини, розвиток механізмів захисту інтересів дітей у цих спорах з метою забезпечення їх належного виховання обома батьками, розвиток співпраці учасників справи, застосування медіації, визначення гнучких варіантів вирішення судом спору щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, виконання судового рішення.

Отже, метою дисертаційного дослідження є виокремлення процесуальних особливостей розгляду і вирішення судом спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, застосування альтернативних способів вирішення конфліктів між батьками, а також вироблення науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення національного сімейного й цивільно-процесуального законодавства, а також судової практики з вирішення цієї категорії спорів.

Для досягнення поставленої мети необхідно застосувати напрацьовані людством способи пізнання.

Методологією проведення дослідження є система методів, які використовуються для висвітлення особливостей і процесуального порядку розгляду судом справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Специфіка наукової діяльності в значній мірі визначається методами. Метод (від грецької *metodos*) у широкому розумінні означає «шлях до чогось», шлях дослідження, шлях пізнання, теорія, вчення, свідомий спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, вирішення певних задач. Він виступає як сукупність певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії. Він є системою приписів, принципів, вимог, що орієнтують суб'єкта у вирішенні конкретної задачі, досягненні певного результату у певній сфері діяльності. Метод – це інструмент для вирішення головного завдання науки – відкриття об'єктивних законів дійсності. Метод визначає необхідність і місце застосування індукції й дедукції, аналізу і синтезу, абстракції, формалізації, моделювання, порівняння теоретичних та експериментальних досліджень. Водночас, поняття «методологія» має два основних значення: по-перше, це – система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, це – вчення про цю систему, загальна теорія метода [82, с. 24–25].

Методологія цього дослідження складається з системи принципів і способів пізнання, необхідних для дослідження процедури вирішення судом спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини, серед яких можна виділити методи філософського, загальнонаукового та спеціально-наукового рівня.

Наукове дослідження має два основні рівні: емпіричний і теоретичний. Збирання відомостей і фактів, їх первинний опис, узагальнення і систематизація – характерні ознаки емпіричного пізнання [123, с. 21]. До

загальнонаукових теоретичних методів пізнання належать аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і моделювання, абстрагування і конкретизація, системний аналіз, функціонально-вартісний аналіз [130, с. 32].

У процесі цього дослідження буде використано діалектичний метод, який забезпечить оцінку цінності сім'ї, необхідності зростання дитини у благополучній атмосфері, виховання й становлення повноцінного члена суспільства, а також співвідношення та зв'язки між інститутами сімейного та цивільного процесуального права.

Історико-правовий метод дозволить прослідкувати формування і розвиток на різних історичних етапах правових підходів до вирішення сімейних конфліктів, зрозуміти еволюцію норм права та офіційних способів вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини, дослідити розвиток доктринальних підходів у цій сфері сімейних відносин.

Крізь призму історико-правового методу також планується вивчити розвиток вітчизняної доктрини, здійснено ретроспективний огляд законодавства України у досліджуваній сфері правового регулювання, а також у правозастосовчій діяльності.

Формально-логічний і герменевтичний методи дослідження мають стати методологічною основою для з'ясування змісту дефініцій, тлумачення норм права судом, формулювання запропонованої нової редакції правових норм. Було використано метод догматичного тлумачення (граматичне, логічне), який дозволив здійснити етимологічний аналіз досліджуваних у дисертації понять та правових явищ.

Принцип діалектичної єдності історичного та логічного методів пізнання вимагає, щоб логіка мислення відповідала історичним процесам. Одночасно активно виокремлюючи з історії суттєве й необхідне, відтворюючи її логічно, мислення оголює суть історичного процесу, допомагає зрозуміти його повно і глибоко, але обов'язково відповідно до об'єктивних законів [130, с. 55].

В результаті застосування історичного та логічного методів пізнання буде виокремлено декілька етапів еволюції і розвитку правил здійснення цивільного процесу та норм сімейного права в Україні, які регулювали порядок розгляду спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Методи індукції (процес пізнання від одиничного до загального) і дедукції (процес пізнання від загального до одиничного) у межах дисертаційного дослідження доцільно застосувати при переході від знання окремих аспектів та особливостей до загальних висновків, а також при переході від загальних закономірностей до аналізу конкретних явищ та процедур.

Методи аналізу та синтезу у їх взаємозв'язку мають дозволити виділити певні етапи розгляду спорів щодо визначення місця проживання дитини, а також дослідити їх значення і місце при розгляді судом спору у порядку цивільного судочинства. Ці методи дозволяють уникнути однобічності у дослідженні порядку здійснення судочинства щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, допомогли врахувати всі істотні явища, аспекти і зв'язки.

Метод аналізу має стати у нагоді при дослідженні сутності та цілей здійснення правосуддя у спорах про визначення місця проживання малолітньої дитини. Використання методу синтезу дало можливість об'єднати міжнародні, іноземні та національні правові норми, які регулюються порядок вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини, а також певні судові практики та запропонувати деякі зміни до чинного законодавства України

Системний метод буде використаний з метою дослідження дії та застосування у взаємозв'язку норм міжнародного права, національного сімейного, цивільного процесуального права, а також норм моралі.

Завдяки структурному методу буде здійснено комплексний аналіз окремих категорій цивільного процесу, систематизовано способи захисту інтересів у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Порівняльно-правовий метод надасть можливість дослідити зміст та практику застосування міжнародно-правових норм, які стосуються вирішення спорів про визначення місця проживання дитини, норм, які випрацювані іноземними державами, а також норм національного законодавства.

Перелічені вище методи і методологія дослідження порядку здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини підлягають використанню у сукупності та взаємодії і надали можливість дослідити теоретичні та практичні соціально-правові проблеми у цій сфері суспільних правовідносин, здобути нові знання та підходи для оптимізації процедури вирішення вказаної категорії спорів.

1.2 Еволюція правового регулювання порядку здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Серед прав, які підлягають захисту у порядку цивільного судочинства, особливе місце посідають права та інтереси, що виникають із сімейних правовідносин, які характеризуються особливою юридичною природою, сукупністю спеціальних ознак. До таких ознак, зазвичай, в юридичній літературі відносять: особисто-родинний характер; значну тривалість і стабільність; особливий склад суб'єктів, який характеризується перманентністю та стійкістю; своєрідність юридичних фактів, які тягнуть виникнення, зміну чи припинення сімейних правовідносин; невідчужуваність суб'єктивних сімейних прав та юридичних сімейних обов'язків [199, с. 63; 200, с. 125].

Історико-правове дослідження порядку регулювання сімейних відносин, порядку вирішення сімейних спорів здійснюється з метою з'ясування, розуміння та використання історично-правового досвіду, виявлення першооснови поглядів в українському суспільстві на принципові, визначальні положення, на яких ґрунтуються відносини між батьками та дітьми, а також на процес і результат вирішення судом спорів про визначення місця проживання дитини [172, с. 114].

Позитивне право на сучасному етапі розвитку суспільства має схильність до утримання від втручання в інтимну сферу відносин людей, оскільки ці відносини значною мірою носять особистісний характер, пов'язані з внутрішніми переживаннями їхніх учасників, що не піддаються зовнішньому контролю з боку держави.

Відносини в сім'ї переважно регулюються нормами моралі, і лише набираючи форму гострих конфліктів, потребують врегулювання за допомогою держави, вирішення спорів у судовому порядку.

На різних етапах розвитку суспільства та державності конфлікти між батьками щодо дітей потребували ефективного вирішення.

Серед способів захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина судовий захист займає особливе місце, оскільки саме у судовому порядку вирішуються складні правові конфлікти, здійснюється тлумачення норм права, приймаються остаточні рішення, які є обов'язковими для виконання.

Спосіб захисту — це концентроване вираження змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого досягається бажаний правовий результат для особи, право чи інтерес якої порушено [155, с. 15].

Вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини у порядку цивільного судочинства слід визнати таким способом захисту прав та інтересів, який відповідає критерію ефективності.

Суд зародився у додержавний період на основі тих інститутів, які були спрямовані на вирішення конфліктів. Перемовини – це перша відома форма

вирішення конфліктів. У подальшому виник арбітраж, тобто вирішення спорів за участі та допомоги людей з визнаним авторитетом.

Так у Скіфії (VII – III століття до н.е.) судочинство здійснював цар та жреці. Сімейні відносини у Скіфії базувалися на принципах патріархату. Амазонки, які проживали у той період в причорноморських та приазовських степах, вступали у шлюбні відносини з молодими скіфами. Однак, виховували амазонки лише дівчат. Хлопчиків віддавали скіфам або вбивали чи зумисно травмували. У вказаний період, а також пізніше за часів Сарматії (III ст. до н.е. – III н.е.) у подружжі скіфів та амазонок головувала жінка [160].

За часів Стародавнього Риму відбувалося формування правового регулювання сімейних відносин, основою якого був інститут батьківської влади. Відносини батьків та дітей розглядалися виключно з позицій необхідності забезпечення життєздатності та здоров'я майбутнього покоління, а також з метою підтримки чисельності населення [130, с. 30].

Діти повністю підпорядковувалися владі батька. У найдавніші часи ця влада була безмежною. Батько мав право на позов до будь-якої третьої особи про витребування підвладного. Дружина ніколи впродовж існування рабовласницької держави не мала рівного становища з чоловіком.

Існували такі підстави встановлення батьківської влади над дітьми: 1) народження в римському законному шлюбі; 2) узаконення та 3) усиновлення. Діти, народжені в конкубінаті, незаконному шлюбі, у фактичному спільному проживанні своїх батьків, не потрапляли під батьківську владу. Вони вважалися для батька чужими.

До прикладу, у Франції категорія батьківської влади була скасована в 1970 році. Відтоді вважається, що батьківська влада належить обом батькам однаковою мірою [223].

Судові функції у давньогрецьких полісах, які існували на території сучасної України принаймні у другій половині I тисячоліття до н.е.: Ольвії, Пантикапеї, Феодосії, Херсонесі, Тирі, виконували народний суд присяжних,

колегія пританів у міській раді, колегії архонтів, інші магістрати [16, с. 26–27]. Вищим судом органом Стародавньої Греції була Геліея. Спир вирішувався за письмовою скаргою особи. Відповідача викликали до суду. Сторони надавали суду докази своєї правоти, які перевірялися судом. Сторони проголошували промови. Після закінчення судоговоріння відбувалося таємне голосування суддів без попередньої наради їх шляхом закритої подачі голосів.

У дохристиянський період Київської Русі вирішення сімейних питань здійснював голова сім'ї – батько. На особистість дитини, її особистість, права та потреби увага не зверталася. Врегулювання конфліктів ґрунтувалося на традиціях, звичаях і на власній позиції голови сім'ї та здійснювалось у вигляді висловлювань, велінь, бажань голови сім'ї.

Після прийняття християнства на Русі відбувається поступове запозичення положень візантійського сімейного права, яке ґрунтувалося на канонічних уявленнях про шлюб та сім'ю; починає діяти Номоканон – збірник візантійського сімейного права, що включав у себе канонічні правила та постанови візантійських імператорів. У Візантії сімейні спори вирішувались переважно церковним судом.

У подальшому була створена Кормча книга, що становила переклад Номоканону на старослов'янську мову, доповнений постановами руських князів [183, с. 16-17].

Про суд на території України вперше згадується у Статуті князя Володимира «О десятинах, судах й людях церковних» — найдавнішому з князівських статутів Київської Русі, датованому приблизно початком XI ст.

У Київській Русі до компетенції церковного суду відносились спори між батьками та дітьми та батьками щодо дітей. Ці правовідносини регулювались нормами звичаєвого права. Церква ж фактично вводила в дію християнські принципи при регулюванні і сімейних відносин. Церковні суди діяли при єпископах, яким фактично підпорядковувалися.

Основою відносин у сім'ї за часів Київської Русі після прийняття християнства залишились влада батьків, переважно – батьківська.

Згідно з церковними статутами князів Володимира та Ярослава церкві були підвідомчі спори, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків [74, с. 36–37].

Необхідно звернути увагу, що у деяких державах світу і на сучасному етапі сімейні спори вирішуються церковними судами, або світськими судами із застосуванням релігійних підходів. Так в Ізраїлі сімейні спори (зокрема, щодо опіки над дітьми), окрім цивільних судів, вирішуються равинськими судами, які застосовують ортодоксальне тлумачення Халахи, або шаріатськими судами, які розглядають спори між ізраїльськими мусульманами на підставі мусульманського права. Шаріатські суди діють у Сінгапурі. У Єгипті та Індії світські суди застосовують релігійні норми. Водночас майже всі релігійні системи дискримінують жінок у сімейних питаннях, зокрема і тих, що пов'язані з опікою над дітьми [225].

В судівництві XV ст. на території Галичини зустрічаються риси, які можна вважати залишками давнього княжого суду. Окремий суд мали міста на магдебурзькому праві. Церковні суди, використовуючи церковне право, здійснювали судочинстві і у Галицько-Волинському князівстві [62, с. 133].

Судочинство спиралося на засади диспозитивності, змагальності, усності, безпосередності й поміркованого формалізму [83, с.11]

На частині українських земель, що у XIV–XVIII ст. перебували під владою Великого князівства Литовського і Польщі, а після їх об'єднання на підставі Люблинської унії в 1569 році – під владою Речі Посполитої, сімейні правовідносини регулювалися Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 років. При складанні Литовських статутів було використано поточне законодавство, постанови судів, звичаєве право Литви, України, Росії, Німеччини та інших держав. Статутами врегульовувалася діяльність судів, тобто в них містилися норми процесуального права. Розлучення визнавалося компетенцією суду духовного, тобто суду єпископів. Литовський статут 1588

р. складався з 14 розділів і врегулював майнові відносини між батьками та дітьми і питання опіки. Порядок врегулювання спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини Литовські статuti не визначали. Отримує свій розвиток застосування принципу рівності батьків у питаннях виховання дітей (Кодифікація цивільного законодавства на українських землях [44, с. 138]. У Статуті Великого князівства Литовського 1588 р. визначено принцип судового розсуду, який базується на принципі справедливості, врегульовано здійснення правосуддя земськими, гродськими та міськими судовими органами [15, с. 8, 10]. Також Литовськими статутами була передбачена відповідальність за невиконання або перешкоджання виконанню судового рішення. Наприклад, за повторну відмову виконати рішення суду до винного застосовувалося вилучення всього майна на користь позивача та держави. На особу, яка і після цього не виконувала судові рішення, чекала смертна кара [176, с. 324].

Цивільні справи шляхти розглядали земські суди, які були створені у кожній землі і склалися із виборних: судді, присудка, писаря і коморників [83, с.11].

У період Гетьманщини духовні суди зберегли свою відокремленість та компетенцію у сімейних спорах. За загальним правилом сторонами, тобто позовником, якого називали істець, челобітник, жалоблива сторона, повод або актор, та пізваним, якого називали одвідник, отпірна, одворна, пізнана або обжалована сторона, могли бути всі, що мали судову правоздатність [83, с.19].

Основним регулятором цивільних відносин на території Галичини і Буковини впродовж 1797 – 1811 рр. був австрійський цивільний кодекс (Галицький цивільний кодекс або Цивільний кодекс Східної Галичини) 1797 р. Кодекс, який, зокрема, врегулював права подружжя, відносини між батьками й дітьми, опіку.

У відповідності до вказаного цивільного кодексу чоловік визнавався главою сім'ї. У п.п. 114–115 частини I глави IV Галицького цивільного

кодексу передбачено, що діти, народжені у шлюбі, є сім'єю і новим товариством, з яким з'являються нові права та обов'язки. Батьки, народивши на світ дітей, отримують обов'язки їх виховувати, тобто годувати, одягати, утримувати, турбуватися про їхнє життя і здоров'я, розвивати здібності їхньої душі та тіла, турбуватися про їх необхідне навчання релігії та корисних знань для їх благополуччя [21, с. 69].

Галицький цивільний кодекс не передбачав підстав для припинення шлюбу, крім його припинення у зв'язку зі смертю одного з подружжя (п. 102) або його недійсності (п. 93).

У подальшому Австрійське цивільне уложення 1811 р. передбачало, що батьки зобов'язані спільно виховувати своїх законних дітей: турбуватися про їх життя та здоров'я, надавати їм належне утримання, розвивати їх фізичні та духовні сили і через навчання релігії та корисним знанням – покласти їм основу для майбутнього благополуччя (ст. 139), разом з тим обов'язки щодо утримання дітей лежать переважно на батькові (ст. 141). У разі розлучення подружжя діти чоловічої статі до досягнення чотирьох років, а діти жіночої статі до досягнення семи років повинні залишатися з матір'ю, а подальше їх місце проживання вирішує суд (ст. 142). Якщо батько не має коштів, утримувати дітей зобов'язана мати, якщо дитина є сиротою – висхідні родичі зі сторони батька, якщо їх немає – зі сторони матері (ст. 145) [13].

Сімейні відносини на території Лівобережної України врегульовувались Зібранням малоросійських прав 1807 р. (затверджено не було). У 1840 р. на Лівобережну, а в 1842 р. і на частину Правобережної України було поширено чинність «Зводу законів російської імперії».

В результаті судової реформи 1864 р. був прийнятий Статут цивільного судочинства, який передбачав позовний порядок здійснення правосуддя у цивільних справах.

До ХХ століття на українських землях держава фактично не ставила перед собою завдання всебічно врегулювати немайнові сімейні відносини.

Органами Української Народної Республіки на початку 1918 року розроблено проект Закону «Про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народження й смерті», який 14 березня 1918 року було подано до Української Центральної Ради. Статтею 22 вказаного проекту пропонувалось зафіксувати, що у разі розводу, роздільного проживання (припинення спільного проживання) від порозуміння між чоловіком та жінкою залежить з ким із них мають залишитися діти. Таке порозуміння повинно бути зазначено в заяві, що подається для реєстрації розлучення. У разі розірвання шлюбу судом чи відсутності згоди батьків, питання про місце проживання дітей вирішує суд, керуючись інтересами дітей [128, с. 77].

На території Західноукраїнської Народної Республіки діяв закон від 21.11.1918 р. «Про тимчасову організацію судів і судової влади», згідно з яким функцію правосуддя в ЗУНР продовжували виконувати суди колишньої Австро-Угорської імперії, але вже під керівництвом Державного секретарства юстиції ЗУНР. Одночасно перебудовувалась і судова система: було створено 12 судових округів і 130 судових повітів. Цивільні справи вирішувались окружними і повітовими судами. Водночас 02 грудня 1917 року було створено Генеральний суд УНР, який складався з трьох департаментів: цивільного, карного й адміністративного [156, с. 54, 60–61].

Перший радянський Кодекс законів про акти громадянського стану, сім'ю та опіку був затверджений у 1919 р.

У статті (артикулі) 26 розділу 2 відділу I «Про сім'ю» Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР, прийнятого третьою сесією Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету IX скликання 31 травня 1926 року, було визначено, якщо батьки не проживають разом, то від їх порозуміння залежить при кому мають перебувати неповнолітні діти. При відсутності порозуміння між батьками питання розв'язує в загальному позовному порядку народний суд, заслухавши висновок представника місцевого опікунського органу. Також було передбачено обов'язок суду запитати дитину, яка досягла 10 років, при

кому з батьків вона бажає залишитися, при чому висловлене дитиною побажання не вважалось обов'язковим для суду, якщо суд визнає, що залишення дитини при вказаному нею батькові не відповідає справжнім інтересам дитини [183, с. 255].

Порядок здійснення цивільного судочинства під час радянської окупації України було врегульовано у ЦПК УРСР 1924 р., 1929 р. та 1963 р.

ЦПК УРСР 1924 р. та ЦПК УРСР 1929 р. не визначали особливого порядку розгляду і вирішення справ про визначення місця проживання малолітньої дитини. Отже такі спори підлягали розгляду судами у порядку загального позовного провадження.

ЦПК УРСР 1963 р. (введено в дію з 01 січня 1964 року) передбачав розгляд справ у порядку позовного провадження та окремого провадження, а також врегульовував порядок здійснення провадження у справах, що виникають із адміністративно-правових відносин [189].

Комаров В.В. звертає увагу, що у цілому ЦПК 1963 р. був суттєвим і прогресивним кроком у регламентації цивільного судочинства. Разом з тим він не уникнув і ряду недоліків, які були в попередньому законодавстві. Основними характерними рисами ЦПК були: формування судових інстанцій відповідно до трирівневої системи судів, що повторює адміністративно-територіальний устрій; створення єдиного процесу в першій інстанції; введення інституту народних засідателів; активна участь прокурора в цивільному процесі; відсунення на другорядний план діяльності адвоката; надмірна активність суду і недостатність права сторін на розпорядження правами; впровадження принципу розгляду цивільних справ в інтересах з'ясування правди (об'єктивної істини); створення одноступеневої системи оскарження; запровадження інституту протесту на предмет законності судових рішень [47, с. 25].

У 1968 р. були прийняті Основи законодавства СРСР і союзних республік про шлюб та сім'ю, на основі яких 20 червня 1969 р. прийнятий Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР.

Статтею 67 КпШС УРСР, який набрав чинності 01 січня 1970 року, було передбачено, що при відсутності згоди між батьками, які не проживають разом, спір щодо визначення місця проживання неповнолітньої дитини вирішується судом, виходячи з інтересів дітей і з урахуванням їх бажання.

Декларацією прав дитини 1959 року було, зокрема, проголошено, що дитина для повного і гармонійного розвитку її особи потребує любові і розуміння. Вона повинна, якщо це можливо, зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків і, в усякому разі, в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості.

20 листопада 1989 р. резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН була прийнята Конвенція про права дитини, яка була ратифікована постановою Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ [111]. Цю Конвенцію прийнято вважати «великою хартією вольностей дітей», «світовою конституцією прав дитини».

Законом України від 26 квітня 2001 р. № 2402-ІІІ «Про охорону дитинства» визначені основні права та свободи дитини, зокрема на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, право на контакт з одним із батьків, який проживає окремо, а також основні способу захисту прав дитини [35].

10 січня 2002 р. було прийнято СК України, який надбав чинності 01 січня 2004 року.

Аналізуючи положення нині чинного СК України, Я. М. Романюк та В. В. Панасюк акцентують увагу на тому, що з прийняттям СК України українське законодавство справді перейшло до європейських засад правового регулювання сім'ї. Практика застосування виявила його спроможність вирішувати масив найрізноманітніших сімейних спорів, виходячи з цінностей, проголошених у міжнародних документах, та ґрунтуючись на особистісній волі кожного суб'єкта таких правовідносин [153, с. 42].

Водночас, з плином часу інші автори вважають, що в сучасних умовах розвитку українського суспільства та правової системи України, необхідно провести «ревізію» чинного сімейного законодавства України та визначити основні напрями його оновлення [12, с. 30].

Вирішенню спорів між матір'ю та батьком щодо місця проживання малолітньої дитини присвячено ст. 161 СК України.

Положеннями вказаної статті більш детально, порівняно з нормами, які діяли раніше, визначено обставини, які належить оцінити суду під час вирішення спору між батьками щодо місця проживання малолітньої дитини; виокремлено підстави відмови у передачі дитини для проживання з одним із батьків; регламентовано умови передання дитини для проживання бабі, діду, іншим родичам або передання дитини для опікування органом опіки та піклування.

Законодавцем визначено приблизний перелік обставин, які слід враховувати суду під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини, зокрема до увагу беруться ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення [22].

Орган опіки та піклування або суд не можуть передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини.

Якщо орган опіки та піклування або суд визнав, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, на вимогу баби, діда або інших родичів, залучених до участі у справі, дитина може бути передана комусь із них.

Якщо дитина не може бути передана жодній із цих осіб, суд на вимогу органу опіки та піклування може постановити рішення про відібрання дитини

від особи, з якою вона проживає, і передання її для опікування органу опіки та піклування.

18 березня 2004 р. було прийнято ЦПК України. З 15 грудня 2017 року діє нова редакція цього кодексу (з подальшими змінами), що визначає процедуру розгляду у загальному позовному провадженні спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Водночас, ЦПК України не враховує особливостей розгляду цієї категорії справ.

У відповідності до ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ.

На думку В. І. Бобрика, призначення диференціації цивільного судочинства (інституційної та процесуальної) полягає у створенні передумов для ефективного виконання загального завдання цивільного судочинства та реалізації функцій судової влади, забезпеченні економії процесуальних засобів і раціоналізації розгляду цивільних справ, сприянні врегулюванню спорів приватноправового характеру [11, с. 3, 276].

Так, наприклад, у США сімейні суди вперше були створені у 1910 році, вони називалися судами з сімейних відносин. В Англії у XII ст. був заснований суд у справах про розлучення та шлюбні справи з метою розвантаження церковних судів від тягаря таких справ. Судді сімейного суду Франції мають право приймати рішення щодо здійснення батьківських повноважень [214]. Ізраїльська система сімейних судів заснована у 1995 році [223]. У Сінгапурі сімейний суд створено у вересні 2014 року [214].

Законодавчою передумовою для визначення спеціалізації суддів з розгляду спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини є приписи статті 6 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», якими передбачено, що суди розглядають, зокрема, справи: про відібрання дітей, про поновлення батьківських прав, а

також спори між батьками щодо місця проживання дітей. Справи, зазначені у ч. 1 цієї статті, розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей, крім випадків, передбачених законом [32].

Спеціалізацію суддів з сімейних спорів за рішенням зборів суддів було запроваджено у Жовтневому районному суді м. Дніпропетровська, Ізмаїльському міськрайонному суді Одеської області, Слов'янському міськрайонному суді Донецької області. Водночас, переважна більшість судів обґрунтовують відсутність спеціалізації недостатньою кількістю фактично працюючих суддів [2].

03 лютого 2023 року до Верховної Ради України внесено проєкт Закону про внесення змін до статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження обов'язкової спеціалізації суддів із розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин і стосуються захисту прав та законних інтересів дітей, у місцевих загальних судах та апеляційних судах. Закопроєктом передбачається встановлення у місцевих загальних судах та апеляційних судах спеціалізації суддів із розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин і стосуються захисту прав та законних інтересів дітей [127]. Однак 20 березня 2023 року проєкт Закону було відкликано. Слід зазначити, що запровадження спеціалізації суддів з розгляду цивільних справ, що виникають із сімейних правовідносин і стосуються захисту прав та законних інтересів дітей, зокрема справ про визначення місця проживання дитини, є позитивним інструментом на шляху ефективного вирішення цієї категорії спорів.

Також необхідно звернути увагу, що на сучасному етапі спеціалісти у справах дітей працюють над створенням нових підходів до підтримки повноцінного та гармонійного існування сім'ї, уникнення болісних для дітей розпадів сімей, а також забезпечення раннього втручання, орієнтованого на вирішення труднощів та проблем, зокрема шляхом консультування, посередництва, розлучення за спільним бажанням тощо. Разом з тим існують

думки, що змагальна процедура вирішення судового спору, в якій батьки застосовують ворожі висловлювання та аргументи, може призвести до погіршення сімейної ситуації та зашкодити дітям. Мета нових підходів полягає, зокрема, в тому, щоб все менше сімей відчували потребу звертатися до суду в майбутньому. Сімейні суди з часом можуть стати зайвими, оскільки їх замінить нова система, яка допомагає сім'ям і дітям набагато раніше [227].

Вказане вище засвідчує, що сфера вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини потребує постійного вдосконалення, як у частині належного нормативного врегулювання, так і розвитку судової практики з метою більш чіткого окреслення основних елементів й критеріїв, які підлягають перевірці й оцінці спеціально уповноваженим суддею при вирішенні спорів цієї категорії. Ці підходи базуються на праві, яке не обмежується лише законодавством, а включає і інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї, які зумовлені історично досягнутим рівнем розвитку суспільства.

Викладене вище дає можливість виокремити декілька етапів еволюції правил (норм) норм сімейного права та цивільного процесуального права, які регулювали на території України процедуру вирішення сімейних спорів, зокрема вирішення судами спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, як-от:

1) застосування принципів гласності, змагальності і справедливості при вирішенні цивільних спорів судами античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я (II половина I тис. до н.е.);

2) правове регулювання відносин між батьками і дітьми, зокрема і щодо визначення місця проживання дитини, із застосуванням звичаєвого та церковного права, вирішення спорів служителями церкви (IX ст. –XV ст.);

3) формування презумпції спільної відповідальності батьків щодо виховання та утримання дитини, перехід до вирішення сімейних спорів світськими судами (XVI ст. –XIX ст.);

4) розбудова інститутів сімейного та цивільного процесуального права за часів незалежності України з урахуванням домінанта інтересів дитини та згоди обох батьків (1917 р. – 1920 р.);

5) правове регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві під час радянської окупації України, визнання необхідності залучення до розгляду цих спорів органу у справах дітей, а також заслуховування думки самої дитини (1919 р. – 1963 р.);

6) удосконалення правового регулювання порядку вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві УРСР та після відновлення незалежності України, що характеризується відсутністю спеціалізації суддів у сімейних справах, вирішенням цих спорів у процедурі загального позовного провадження з урахуванням інтересів дитини та її бажання (1963 р. – 2004 р.);

7) сучасні підходи до правового регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання дитини в цивільному процесуальному та сімейному законодавстві України, що базуються на загальновизнаних та проголошених у міжнародних актах постулатах, зокрема пріоритеті інтересів дитини, спеціалізації судів чи суддів, заохочення батьків до співпраці з метою вирішення конфлікту, застосування медіації поєднання зусиль суду, органу у справах дітей, психологів, психіатрів, медіаторів, а також учасників справи та їхніх представників (2004 р. – до сьогодні).

1.3 Загальна характеристика цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Як зазначав Г. С. Сковорода у творі «Благодарний Еродій» є два головні батьківські обов'язки це: благо народити і благо навчити. Як від

яблуні соки у віття своє, так батьківський дух і норів переходить в чада, допоки відлучаться і нововкоріняться [175, с. 895–896].

Формування людини шляхом виховання визнається фактично другим її народженням, і в цьому є вагома та незамінна роль кожного з батьків.

Принципами здійснення особистих прав батьків і дітей є загальноправові принципи (законність, демократизм, гуманізм), галузеві принципи (неможливість відмови від батьківських прав та прав дитини, рівність прав матері і батька, забезпечення реального здійснення прав дитини, максимальне врахування інтересів дитини, урахування інтересів батьків, справедливість, добросовісність, розумність та відповідність моральним засадам суспільства) [60, с. 402].

Права і обов'язки у кожного з батьків не тільки рівні, але і взаємні. Отже, право одного з батьків протистоїть обов'язку іншого не перешкоджати у здійсненні права на виховання дитини і навпаки. Кожен із батьків повинен контролювати процес виховання дитини, що здійснюється іншою стороною. Право на визначення місця проживання дитини відноситься до категорії секундарних прав, які не забезпечуються суб'єктивним обов'язком іншої особи [131, с. 17, 82].

Питання визначення фізичної опіки над дітьми, контролю й догляду за ними є найважливішим у будь-якому шлюбборозлучному процесі.

Фізична опіка означає вирішення питання, де саме (з ким з батьків) буде дитина проживати після розлучення батьків. Юридична опіка включає прийняття рішень щодо істотних питань виховання і розвитку дитини, таких як освіта, медичний догляд, релігія тощо.

Право на повагу до сімейного життя гарантовано статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [51]. Положення статті 8 Конвенції окремо не визначають обставин щодо заснування сім'ї, відібранням дитини у батьків, позбавлення батьківських прав, надання дозволу на усиновлення, забезпечення контактних прав біологічних батьків тощо.

Водночас ЄСПЛ наголошує, що повага до сімейного життя вимагає, щоб майбутні стосунки між батьком або матір'ю і дитиною визначались виключно у світлі усіх належних міркувань, а держава вживала усіх належних заходів для возз'єднання батьків і дітей.

Зокрема у пункті 202 рішення ЄСПЛ у справі «STAND LOBBEN and OTHERS v. NORWAY» (№ 37283/13) від 10.09.2019 р. [148] зазначено, що взаємна радість, яку діти та батьки отримують у суспільстві один від одного, є основним елементом сімейного життя, і заходи держав-відповідачів, що перешкоджають цьому, рівносильні втручанням у право, гарантоване зазначеним положенням Конвенції.

Для батьків і дитини бути разом є невід'ємною частиною сімейного життя. Розлука батьків і дітей має непоправний вплив на їхні стосунки.

Слід звернути увагу, що нормами міжнародного гуманітарного права визначено, що окупаційна держава повинна в співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту (ч. 1 ст. 50 Конвенції про захист цивільного населення під час війни [53]).

Право батьків на визначення місця проживання малолітньої дитини є їхнім природним правом, що належить їм у силу походження від них дітей.

Міжнародні договори та національні нормативно-правові акти не містять положень, які б наділяли будь-кого з батьків пріоритетним правом на проживання з дитиною [167, с. 34].

Місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків. Місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою (стаття 160 СК України). Красицька Л.В. пропонує на законодавчому рівні закріпити презумпцію постійного місця проживання фізичної особи, під яким визначити те місце, яке фізична особа заявляє як місце проживання, за адресою якого здійснюється

зв'язок з нею органів державної влади, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або судом. [59, с. 657].

Після припинення спільного господарства, проживання однією сім'єю, розірвання шлюбу батькам необхідно заради благополуччя дітей встановити певний баланс інтересів. Існують фактично безмежні можливості при погодженні батьками питань опіки щодо дитини залежно від їхнього бажання та порозуміння. Норми права визначають лише загальні межі, в яких можуть існувати домовленості батьків щодо опіки над дитиною. Органи у справах дітей та суди зазвичай погоджуються з погодженим батьками варіантом та графіком.

У ч. 10 статті 7 СК України визначено, що кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист.

Отже, у випадку недосягнення батьками, які припинили проживання однією сім'єю, згоди з приводу визначення місця проживання їхньої малолітньої дитини, спір між ними в Україні, як правило, вирішується судом.

У справах про визначення місця проживання дитини предметом розгляду є як право дитини жити і виховуватися в сім'ї, право на піклування обох батьків, так і право та обов'язок батьків виховувати своїх дітей. Судовим рішенням у таких справах права дитини та жодного з батьків не припиняються. Суд може визнати пріоритетним право одного з батьків на спільне проживання з дитиною, або прийняти рішення про проживання дитини у помешканні кожного з батьків.

Цілями цивільного судочинства у справах про визначення місця проживання дитини можна визначити наступні: вирішення суперечок між членами родини, зниження конфліктності у сімейних відносинах, заохочення співпраці розлучених батьків при вихованні дитини, дотримання інтересів дитини, її зростання у благополучній атмосфері.

Визначення місця проживання малолітньої дитини не тільки істотно вплине на її психофізичний розвиток у дитинстві, а й визначатиме у

більшості своїй поведінку дорослої людини у майбутньому, тому необхідно більш виважено підходити до прийняття таких рішень з урахуванням знань фахівців у цій галузі.

Справи щодо визначення місця проживання малолітньої дитини розглядаються судом у порядку загального позовного провадження і не можуть бути розглянуті у порядку спрощеного позовного провадження, оскільки важливою при розгляді цієї категорії справ є стадія підготовки до судового розгляду, проведення примирних процедур, заслуховування пояснень батьків дитини та думки самої дитини, коли вона здатна її висловити, дослідження доказів, зокрема висновків спеціалістів.

Поки не існує програми (штучного інтелекту), яка б надавала змогу забезпечення ведення справи про розлучення або опіку над дитиною від початку до кінця. Останні розробки в області штучного інтелекту дають підстави припускати, що така програма може бути впроваджена протягом наступних десяти років [230].

Ефективність виконання завдання цивільного судочинства та ухвалення законних і обґрунтованих судових рішень, на чому базується авторитет судової гілки влади, залежить від того наскільки правильно суди застосовуватимуть надані їм нормами ЦПК України контрольні функції щодо своїх процесуальних дій та судових актів (самоконтроль), зрозуміють їх призначення, межі дії та механізм реалізації [67, с. 60].

У спорах про визначення місця проживання дітей забезпечення їх найкращих інтересів має першочергове значення. Водночас сама дитина в силу свого віку та розвитку може не усвідомлювати достатнім чином в чому полягає її інтерес.

Слід звернути увагу на те, що ще Женевська декларація прав дитини 1924 р., прийнята Лігою Націй, проголошувала, що дитина має бути вихована з усвідомленням того, що її кращі якості повинні служити іншим людям [221].

На необхідності забезпечення найкращих інтересів дитини було звернуто увагу у принципі 2 Декларації прав дитини, проголошеній Генеральною асамблеєю ООН 20.11.1959 р. [212], а також у статті 5 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 року [55].

Конвенцією про права дитини 1989 року гарантовано, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (стаття 3). Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів. Держави-учасниці докладають всіх можливих зусиль щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування (стаття 18).

У статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» забезпечення найкращих інтересів дитини визначено, як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [35].

У рішеннях від 11 липня 2017 року у справах «MAMCHUR v. UKRAINE» (заява № 10383/09), «M. S. v. UKRAINE» (заява № 2091/13) ЄСПЛ зауважував, що при визначенні найкращих інтересів дитини у кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти: по-перше, інтересам

дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблагополучною; по-друге, у найкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагонадійним [141, 142].

Держава несе позитивний обов'язок вживати виважених і послідовних заходів зі сприяння возз'єднанню дітей зі своїми біологічними батьками, дбаючи при досягненні цієї мети про надання їм можливості підтримувати регулярні контакти між собою та якщо це можливо, не допускаючи розлучення братів і сестер. Органам державної влади слід враховувати чи страждатиме дитина через відсутність піклування, через неповноцінне виховання та відсутність емоційної підтримки одного з батьків, або визначити, чи виправдовується встановлення державної опіки над дитиною станом її фізичного або психічного здоров'я [145].

Верховний Суд у постанові від 04.08.2021 року у справі № 654/4307/19 (провадження № 61-19210св20) визначив базові елементи, які підлягають врахуванню при оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини, а саме: (а) погляди дитини, (б) індивідуальність дитини, (в) збереження сімейного оточення і підтримання відносин, (г) піклування, захист і безпека дитини, (ґ) вразливе положення, (д) право дитини на здоров'я, (е) право дитини на освіту [110].

У постанові Верховного Суду від 30.10.2019 року у справі № 352/2324/17 (провадження № 61-14041св19) зазначено, що при вирішенні питання про визначення місця проживання дитини суди мають враховувати об'єктивні та наявні у справі докази, зокрема щодо обстеження умов проживання, характеристики психоемоційного стану дитини, поведінки батьків щодо дитини та висновку органу опіки та піклування. Проте найважливішим у цій категорії справ є внутрішнє переконання судді, яке має ґрунтуватися на внутрішній оцінці всіх обставин в їх сукупності. Адже не можна піддавати формалізму долю дитини, яка через те, що батьки не змогли

зберегти відносини або домовитися, не повинна бути позбавлена щасливого та спокійного дитинства [103].

За законодавством штатів США у спорі між батьками суд виходить із найкращих інтересів дитини. При вирішенні спорів суди враховують: (1) спроможність кожного з батьків піклуватися про дитину особисто; (2) стосунки між дитиною і батьками в минулому; (3) бажання батьків бути опікунами; (4) збереження стабільності в оточенні дитини, йдеться про місце проживання (дім), школу, друзів; (5) бажання дитини [5, с. 438–439].

Статтею 7 Конвенції про права дитини передбачено право дитини знати своїх батьків і право на їх піклування.

Враховуючи специфіку сімейних відносин, інтереси батьків при вирішенні спору про визначення місця проживання дитини не можуть залишатися поза увагою суду.

Ю. С. Червоний, зокрема, зауважував, що поруч з інтересами дитини інтереси батьків також мають право на захист. Вони не можуть просто ігноруватися або беззастережно приноситься в жертву інтересам дітей. Тому чинне законодавство орієнтовано на знаходження балансу між інтересами дітей та інтересами їхніх батьків [161, с. 322]. Необхідність врахування інтересів батьків у здійсненні прав батьків і дітей підтримується й іншими правниками.

О. Ю. Косова зазначає, що пріоритетність інтересів дитини в системі координат виховного процесу зовсім не передбачає абсолютизації інтересів дитини в сім'ї, а З. В. Ромовська акцентує увагу на тому, що ч. 8 ст. 7 СК України скеровує всіх регулювати сімейні відносини з максимально можливим урахуванням інтересів дітей, непрацездатних батьків, інших членів сім'ї. Йдеться про «максимально можливе», а не абсолютне їх (інтересів) урахування [154, с. 36].

Все, до чого вдаються батьки, виховуючи дитину, виступає у формі дій, які слугують досягненню спільної мети – виховання повноцінної особистості, людини та громадянина [69, с. 24].

Інтереси батьків полягають у забезпеченні нормального фізичного, духовного та морального контакту та розвитку дитини, в тому, щоб виховати дитину як особистість, гідного члена суспільства, насолоджуватися дитячим товариством. Крім того, інтереси батьків полягають і у вихованні дитини, яка б не була егоїстом, була б відповідальною перед батьками та іншими членами сім'ї [60, с. 173].

У відповідності до ч. 2 ст. 54 СК України усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина, чоловік мають право противитися усуненню їх від вирішення питань життя сім'ї.

Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини (ч. 1 ст. 141 СК України).

Всі питання виховання дитини вирішується батьками спільно, крім випадку, передбаченого ч. 5 цієї статті. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. Той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини (ч. 1–3 статті 157 СК України).

Принцип рівності батьківських прав може порушуватися у разі окремого проживання одного з батьків із малолітньою дитиною. Юридичний факт окремого проживання батька/матері від дитини може свідчити про епізодичність виконання батьківських обов'язків [45, с. 8].

У статті 5 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок наголошено на необхідності вжиття заходів щодо зміни соціальних та культурних моделей поведінки чоловіків і жінок для досягнення викоренення забобонів, звичаїв та всіх інших проявів, що ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи зверхності однієї із статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок, а також визначення загальної відповідальності чоловіків і

жінок за виховання та розвиток своїх дітей за умови, що в усіх випадках інтереси дітей мають перевагу [55].

При вирішенні спору між батьками, які припинили проживання однією сім'єю, про визначення місця проживання малолітньої дитини суд наділений повноваженнями застосувати наступні моделі фізичної опіки:

- 1) Спільна фізична опіка з почерговим проживанням дитини у помешканні кожного із батьків за відповідним графіком;
- 2) Визначення місця проживання дитини у певному помешканні, зокрема тому, в якому дитина проживала, з почерговим проживанням у цьому помешканні кожного з батьків згідно з узгодженим графіком;
- 3) Визначення місця проживання дитини з одним із батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим з батьків [174, с. 54].

Значна кількість вітчизняні науковців та практиків вважає недоцільним визначати місце проживання дитини періодично з кожним із батьків, оскільки це, на їхню думку, не відповідає національним традиціям та уявленням про блага дитини і не сприятиме нормальному розвитку й вихованню дитини, тим більше, що другий з батьків не позбавляється права брати участь у вихованні дитини, спілкуватися з нею тощо.

На думку деяких правників, чинним законодавством передбачено, що дитина може мати лише одне місце проживання з одним із батьків, тобто не допускається почергове проживання дитини з матір'ю і батьком [180, с. 647].

У той же час принцип рівності батьківських прав та обов'язків є характерною рисою не тільки норм міжнародного права, а і більшості правових систем європейських країн. На цьому ж правовому принципі будуються відносини між батьками і дітьми в Україні. Реалізація батьківських прав ставиться у залежність від дотримання інтересів дитини. Проте рівність батьківських прав та обов'язків не завжди знаходить своє відображення у рівності їх можливостей.

Різниця у поводженні є дискримінаційною для цілей статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо вона не має об'єктивного та розумного виправдання, тобто якщо вона не переслідує законної мети або якщо немає розумного зв'язку, пропорційності між використаними засобами та поставленою метою

У пункті 67 Загального коментаря № 14 від 29 травня 2013 року Комітет ООН з прав дитини зазначив, що в інтересах дитини доцільно виходити зі спільної батьківської відповідальності. Приймаючи рішення в інтересах дитини суддя має враховувати право дитини мати і зберігати стосунки з обома батьками [220].

У пункті 8.4 Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) № 1921 «Гендерна рівність, поєднання особистого та трудового життя, спільне виконання обов'язків», ухваленій 25 січня 2013 року, беручи до уваги найкращий досвід, закликає владу держав-членів Ради Європи поважати право батьків нести спільну відповідальність, забезпечивши, щоб сімейне законодавство передбачало в разі роздільного проживання подружжя або розлучення можливість спільної опіки над дітьми заради їх найкращих інтересів на основі взаємної згоди батьків [135].

У Резолюції «Рівність і спільна батьківська відповідальність: роль батька» від 02 жовтня 2015 року № 2079 Парламентська Асамблея Ради Європи підкреслила необхідність поваги органів влади держав-членів до права батьків нести спільну відповідальність, забезпечивши, щоб сімейне право передбачало у разі роздільного проживання батьків або розірвання шлюбу можливість спільної опіки над дітьми в їх найкращих інтересах на основі взаємної згоди між батьками (пункт 2).

Парламентська Асамблея Ради Європи звернула увагу, що розвиток спільної батьківської відповідальності допомагає подолати гендерні стереотипи щодо ролей, які нібито призначаються жінкам і чоловікам у сім'ї, і є очевидним відображенням соціологічних змін, які відбулися за останні п'ятдесят років в організації приватної та сімейної сфер (пункт 4) [136].

У вказаній Резолюції Парламентська Асамблея Ради Європи закликала держави-учасниці включити у своє законодавство положення щодо можливості почергового проживання дитини з кожним із батьків після їх розлучення за винятком випадків, якщо має місце жорстоке поводження чи побутове насильство над дитиною з боку одного із батьків. При цьому час, який дитина проводить з кожним із батьків, рекомендовано визначати, виходячи з потреб та інтересів дитини.

У відповідності до статті 5 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен з подружжя у відносинах між собою і в їхніх відносинах зі своїми дітьми користується рівними правами та обов'язками цивільного характеру, що виникають зі вступу у шлюб, перебування в шлюбі та у випадку його розірвання.

Слід звернути увагу, що принцип рівності прав матері та батька дитини закріплений й у Законі Фінляндії про батьківство 1975 р. Відповідно до нього, спільна опіка продовжується й після розлучення, якщо не було вирішено чи встановлено інакше. Закон виходить з принципу збереження відносин дитини з обома батьками незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі, чи проживають разом або ні [223].

Майже в усіх розвинутих країнах розлучені батьки мають можливість певної форми спільної опіки. У Європі спільна опіка була запроваджена у Швеції у 1976 році, у Норвегії у 1981 році, у Німеччині у 1997 році та в Австрії у 2001 році [213].

Сімейний кодекс Королівства Марокко 2004 р. відходить від традиційного розподілу обов'язків. Перш за все нагляд за дитиною, що включає її захист від всього, що може завдати їй шкоди, а також її навчання й охорона її інтересів покладаються спільно на батька і матір, доки вони перебувають у шлюбі (ст. 163, 164), і продовжуються до повноліття дитини. У випадку розірвання шлюбу дитина, якій виповнилося 15 років, може сама обирати, хто буде здійснювати за нею нагляд. У чоловіка є право перешкоджати колишній дружині у здійсненні нагляду за дитиною після

розірвання шлюбу в таких випадках: 1) її повторного вступу в шлюб; 2) якщо вона збирається виїхати з дитиною на якийсь час із Марокко; 3) якщо вона не мусульманка [60, с. 165].

Законодавство Німеччини передбачає, що контакти з обома батьками, за загальним правилом, відповідають інтересам дитини, і тому гарантується право дитини на контакт зі своїми батьками (стаття 1626 Цивільного кодексу) [218]. Крім того, обидва батьки мають право та зобов'язані підтримувати контакт зі своєю дитиною. Якщо батьки спільно піклуються про дитину, а потім розлучаються, вони продовжуватимуть мати спільну опіку над дитиною, незалежно від того, перебувають вони у шлюбі чи ні. Положення Цивільного кодексу Німеччини, яке передбачало батьківську опіку лише одного з розлучених батьків було визнано неконституційним рішенням Федерального Конституційного Суду від 03 листопада 1982 р. Проте сімейний суд може надати опіку одному з батьків на його прохання. Таке клопотання буде задоволено, якщо другий з батьків погоджується, а дитині не виповнилося принаймні 14 років і вона не заперечує, або якщо скасування спільної опіки та передача опіки одному з батьків відповідає найкращим інтересам дитини. Навіть якщо батьки розлучилися, таке рішення приймається лише на прохання одного з батьків, якщо тільки це не загрожує благополуччю дитини.

У Латвії якщо батьки не досягли згоди вони звертаються до суду, вони вимагають спільної або окремої опіки. Крім того, у разі необхідності суддя вирішує питання про утримання, місце проживання тощо. Кожен із батьків зобов'язаний і має право підтримувати особисті стосунки та безпосередній контакт з дитиною. Якщо діти перебувають під спільною опікою обох батьків, в особистих і майнових відносинах від імені дитини можуть виступати обидва батьки. Батьки приймають спільне рішення щодо всіх питань розвитку дитини [223].

У відповідності до ч. 3, ч. 6 ст. 3.161 Цивільного кодексу Литви 2000 року дитина має право проживати з батьками, виховуватись і піклуватись в

сім'ї батьків, спілкуватися з батьками незалежно від того, проживають вони разом чи окремо. Права дітей не можуть бути порушені розлученням їхніх батьків або визнанням шлюбу недійсним. Частиною 2 ст. 3.164 ЦК передбачено, якщо дитина вважає, що батьки порушують її права, вона має право звернутися до державного органу захисту прав дитини, а по досягненню 14 років – звернутися до суду (ч. 2 ст. 3.169) У разі спору щодо місця проживання дитини місце проживання дитини визначається рішенням, винесеним судом на користь одного з батьків [207].

Верховний Суд Туреччини у 2017 році визначив, що спільна опіка після розлучення не суперечить громадському порядку Туреччини (Друга палата Верховного суду від 20 лютого 2017 року № 2016/15771). Оскільки спільна опіка є нещодавнім явищем у турецьких судах, точні умови рішення щодо спільної опіки визначить час. Однак, як стверджує Верховний Суд, Туреччини рішення щодо спільної опіки будуть винесені на основі стандарту «найкращих інтересів дитини» [222].

Концепція «спільної опіки» (*garde conjointe*) у французькому праві може тлумачитися в широкому сенсі, як спільне здійснення батьківських повноважень, або у вузькому значенні, як встановлення того, що місце проживання дитини буде чергуватися між помешканням кожного з батьків. Принцип спільного батьківства закріплений у французькому законодавстві, означає, що кожен з батьків бере рівну участь у житті та вихованні дитини та забезпечує їй необхідний щоденний догляд. Батьки приймають усі важливі рішення, що стосуються дитини, разом.

Дитина також може залишатися з батьками за їхніми відповідними адресами, наприклад, через різні тижні. Для цього потрібно, щоб батьки жили поруч один з одним і добре спілкувалися. Почергове проживання не обов'язково передбачає рівномірний розподіл часу.

У Канаді, наприклад, справи про опіку та відвідування вирішувалися судом на користь матерів приблизно в 50% випадків, при цьому лише 10%

присуджуються батькові і 40% – про спільну опіку. У Сполучених Штатах угоди про спільну опіку присуджувалися у 25–50% випадків (2006).

При спільній фізичній опіці може бути визнаний доцільним такий варіант, коли дитина буде проживати з одним із батьків протягом навчального року, а з другим з батьків літом, може застосовуватися чергування років, коли дитина буде жити з кожним із батьків повний рік, поділ року, коли дитина проживатиме з кожним із батьків по півроку; чергування місяців, тижнів або днів проживання [217].

Слід розрізняти спільну юридичну та спільну фізичну опіку. Спільна юридична опіка означає спільну опіку над дитиною двома батьками, вона не залежить від домовленостей про доступ і не означає, що діти проживають з кожним із батьків протягом однакового періоду часу. Спільна фізична опіка стосується домовленостей, за якими діти перебувають під опікою кожного з батьків принаймні 30% ночей щороку. В Італії спільна опіка стосується законної опіки, а спільна фізична опіка застосовується лише в окремих випадках. Спільна фізична опіка не часто надається у Франції.

У Нідерландах, наприклад, між 1988 і 2008 роками спільна фізична опіка після розлучення зросла з 5% до 16% (Spruijt & Duindam, 2010). У Сполученому Королівстві від 9% до 17% батьків порівну розподіляють турботу своїх дітей після розлучення (Smyth, 2009; Smyth & Moloney, 2008). В Австралії спільні фізичні проживання коливаються від 6% до 12% випадків.

Відповідно до ЦК Бельгії батьки спільно здійснюють владу над дитиною. Правила батьківства регулюються статтями 373 і 374 кодексу. У відповідності до ч. 2 ст. 374 ЦК Бельгії, за відсутності домовленості між батьками, які мають спільні батьківські повноваження, суд першочергово за заявою хоча б одного з батьків повинен розглянути можливість визначення порядку проживання дітей порівну між обома батьками. Якщо суд вирішить, що таке проживання є недоцільним, він може прийняти рішення про нерівний розподіл часу проживання дитини з кожним з батьків. У будь-якому

випадку суд повинен ухвалити рішення, яке враховує фактичні обставини справи та інтереси дітей і батьків. Після змін до закону, які набули чинності 04.09.2006 р., більшість батьків порівну ділять час проживання та догляду за дітьми. Суд в більшості випадків присуджує, що діти повинні проживати рівномірно з обома батьками. Частіше діти чергують тижні проживання з матір'ю та батьком. Для маленьких дітей (віком до 3 років) може встановлюватися інший порядок. Діти віком після 12 років самі можуть надавати перевагу проживанню з одним із батьків і відвідувати іншого у вихідні дні [215].

Суд в Сінгапурі загалом виступає за спільну батьківську опіку з метою збереження батьківських зв'язків і виконання обома батьками спільних обов'язків щодо виховання та розвитку своїх дітей.

Спільна опіка над дітьми має бути впроваджена, якщо батьки вимагають цього в пропозиції щодо мирової угоди або якщо обидва погодилися на це під час розгляду справи, а також в інших випадках, якщо цього вимагають інтереси дитини. Спільна опіка не надається, якщо будь-хто з батьків притягувався до кримінальної відповідальності за злочини проти життя, фізичної недоторканості, свободи іншого з подружжя або дітей, а також вчинення домашнього насильства (частини 5, 7, 8 ст. 92 ЦК Іспанії).

Спільне батьківство розглядається як координація між дорослими у їхніх батьківських ролях (McHale, Kuersten-Hogan, Lauretti, & Rasmussen, 2000) і здатність, у свою чергу, підтримувати та допомагати один одному як лідери сім'ї, може покращити співпрацю між батьками та зменшити ризик потенційних суперечок, оскільки така модель вільна від тягаря переможець-переможений.

Опоненти стверджують, що спільна фізична опіка порушує стабільність, необхідну в житті дитини. Діти, особливо підлітки, можуть не погоджуватися на подвійне проживання, і спільна фізична опіка сама по собі не гарантує співпраці між батьками.

Л. В. Красицька звертала увагу, що спільна фізична опіка батьків над дитиною не є панацеєю від спорів між батьками, оскільки забезпечення найкращих інтересів дитини не відбувається, якщо батьки продовжують конфліктувати між собою [58, с. 101].

Разом з тим, аналіз 33 досліджень, які порівнювали спільну фізичну опіку та одноосібну материнську опіку, показав, що діти під спільною фізичною опікою були краще пристосовані за кількома параметрами загальної, поведінкової та емоційної адаптації (Kelly, 2006). Ранні домовленості про спільну фізичну опіку (порівняно з одноосібною материнською опікою) суттєво корелювали з вищим рівнем контакту між батьком і дитиною в молодому віці (Peters & Ehrenberg, 2008).

В Італії в 2007 році спільна опіка становила 72,1% сімей, які розлучилися, у порівнянні з 25,6%, у яких одноосібну опіку було надано матері. У 2008 році спільну опіку було надано над 78,8% дітей у порівнянні з 19,1%, коли одноосібну опіку було надано матері.

Із введенням в Італії Закону 54/2006, який визначив спільну опіку як бажану модель у справах про опіку над дітьми розлучених батьків. Основна мета закону полягала в тому, щоб гарантувати безперервність зв'язків, надаючи однаково важливість обом батькам. Найкращі інтереси дітей змінилися з точки зору спільної опіки та права на спільне батьківство.

Популярність спільної фізичної опіки є відповіддю на зміни в суспільних цінностях і нормах, на поступовий рух до більш рівного розподілу сімейних обов'язків між батьками та матерями.

Труднощі, пов'язані зі спільною опікою, належать до початкового періоду адаптації, і завдяки тривалому контакту з батьками ці труднощі поступово зникають. Спільна фізична опіка сприяє відкритому спілкуванню між батьками, мінімізації конфліктів та розчарувань, приносить користь стосункам матір (батько)-дитина [208].

Відомості Єдиного державного реєстру судових рішень підтверджують, що питання щодо почергового проживання дитини (потижнево чи помісячно)

з батьком та матір'ю досліджувалося судами першої інстанції при розгляді справ № 759/6044/15ц, № 1512/2-7/11, № 361/735/18, № 756/2875/18, № 201/8520/19. Жодне з рішень судів першої інстанції про визначення проживання дитини по чергово з кожним із батьків не було залишено без змін за результатами апеляційного перегляду.

У той же час у постановках від 26 жовтня 2022 року у справі № 750/9620/20 [115], від 14 грудня 2022 року у справі № 742/2571/21 [118], від 12 квітня 2023 року у справі № 569/22963/21 [120] та від 17 травня 2023 року у справі № 750/843/21 (провадження № 61-6463св22) [122] Верховний Суд звертав увагу на можливість застосування судами моделі спільної фізичної опіки батьків над дитиною у спорах про визначення місця проживання малолітньої дитини.

Під час вирішення питання щодо можливості встановлення спільної фізичної опіки мають враховуватися: бажання кожного з батьків, щоб дитина проживала разом з ним, згода на участь у її вихованні та піклуванні; наявність у обох батьків сталих відносин з дитиною та бажання останньої спілкуватися з обома батьками; відсутність обставин, зазначених у ч. 2 статті 161 СК України, а також інших обставин, що можуть становити загрозу інтересам дитини; наявність у кожного з батьків часу та можливості, що дозволяє належним чином опікуватися дитиною; місце проживання кожного з батьків, що знаходиться не далеко від звичайного місця проживання дитини (сформованих місць життєвих інтересів дитини) тощо [78].

Отже, обставини, встановлені у результаті детальної та поглибленої оцінки конкретної сімейної ситуації та ряду факторів фактичного, емоційного, психологічного, матеріального та медичного характеру, приводять правила щодо визначення місця проживання малолітньої дитини судом в дію.

Також доцільно підкреслити, що всі особи, які залучені у вирішення спору (батьки, адвокати, медіатори, представники соціальних служб, спеціалісти, психологи, судді), повинні мати за мету відновлення та постійну

підтримку повного усвідомлення батьками своїх батьківських обов'язків і співпраці заради дитини. Пріоритетним варіантом вирішення спору (конфлікту) має бути його вирішення за допомогою мирних процедур, при якому учасники конфлікту мають виробити спільне рішення, яке може бути визнано (затверджено) судом [172, с. 117].

Слід приділити увагу ще одному можливого варіанту (моделі) визначення судом місця проживання малолітньої дитини. Таким варіантом є так звана «опіка пташиного гнізда», як є альтернативною формою спільної фізичної опіки. При такому варіанті фізичної опіки діти залишаються у помешканні, де вони проживали, а батьки приїжджатимуть і виїжджатимуть згідно з узгодженим графіком. Як правило, один з батьків йде, коли другий повертається додому, і навпаки, а діти залишаються у помешканні весь час. Для деяких сімей такий спосіб визначення місця проживання дитини дає дітям відчуття комфорту та стабільності, оскільки вони підтримують стабільні стосунки з обома батьками, їм не потрібно звикати жити в двох різних домівках чи з новими партнерами своїх батьків, вони можуть залишатися в тому самому шкільному окрузі, постійно спілкуватися з друзями та сусідами і безперешкодно насолоджуватися улюбленими видами спорту та заняттями [231]. Очевидно, що до застосування такого способу визначення місця проживання дитини суду слід підходити дуже уважно, ретельно оцінювати фінансові спроможності батьків, наявність у батьків інших дітей від попереднього шлюбу, створення нової сім'ї, географічну відстань, а також згоду самих батьків та здатність до співпраці [217].

При розгляді спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини суди належить вжити заходів, спрямованих на виділення дитини з конфлікту між батьками та приділити увагу думці, переконливим бажанням і почуттям дитини повинно надаватися належне значення.

Дитина, яка внутрішнім законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, наділяється правами, використання яких

вона може вимагати: отримувати всю відповідну інформацію; отримувати консультацію та мати можливість висловлювати свої думки; бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок та про можливі наслідки будь-якого рішення (стаття 3 Європейської конвенції про здійснення прав дітей, 1996 р) [28].

Статтею 12 Конвенції про права дитини гарантовано дитині право на вільне висловлювання власних поглядів з усіх питань, що її стосуються. Поглядам дитини приділяється належна увага.

У ч. 2 ст. 171 СК України передбачено, що дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання.

Рішення щодо дітей мають бути належним чином обґрунтовані та пояснені їм доступною мовою, зокрема, рішення, в яких погляди і думки дитини не було підтримано.

Слід враховувати, що внаслідок вікових особливостей діти – така група осіб, що характеризуються залежністю від інших осіб, – наївні, довірливі до різних маніпуляцій і зловживань зі сторони інших осіб, особливо дорослих [132, с. 115].

У справі ЄСПЛ «НОККАНЕН v. FINLAND» (від 23 вересня 1994 року, № 19823/92, п. 61) батько вимагав опіки над дочкою, яка жила з бабусею і дідусем протягом багатьох років. Дитина у віці дванадцяти років висловила небажання жити з батьком і суд погодився, що дитина досить зріла, щоб її думки були прийняті до уваги, і тому що доступ до дитини не повинен бути наданий проти її волі.

На певному етапі при вирішенні спору щодо здійснення батьками права на вибір місця проживання малолітньої дитини, пріоритет надавався матері дитини, а лише за наявності виняткових обставин місце проживання малолітньої дитини визначалося з батьком. Якщо ж і батько, і мати спроможні створити однакові умови для проживання малолітньої дитини,

забезпечити інтереси дитини, то під час розгляду спору про місце проживання малолітньої дитини перевага надавалася матері.

У той же час сучасні соціологічні дослідження сім'ї, батьківства показують, що досить актуальним стає питання захисту прав батька, коли і батько, і мати дитини, які не перебувають вже або не перебували у шлюбі між собою, з точки зору соціальних відносин спроможні однаково здійснювати свої батьківські права. Навіть виник рух «маскулінізм», на відміну від «фемінізму», у межах якого значна увага приділяється правам батька щодо дітей, особливо після розлучення з матір'ю дитини. Представники цього руху наполягають на тому, що діти і після розлучення мають потребу в обох біологічних батьках, а, відповідно, розлучені батьки повинні не тільки мати обов'язки.

Стосовно оцінки переваги матері у випадку визначення місця проживання малолітньої дитини, під час розгляду спорів про участь одного з батьків у вихованні дитини варто звернутися й до зарубіжного досвіду. Так, у США згідно з традиційним загальним правом опіка над дітьми надавалася батькові. У ХХ ст. було розроблено доктрину «ніжного віку», за якою почали вважати, що мати здатна краще піклуватися про дітей «ніжного віку», тобто в допідлітковому віці. Батько міг подолати цю презумпцію, довівши, що мати нездатна або набагато менш спроможна, ніж він, піклуватися про дітей [5, с. 438]. Цю доктрину ще називають доктриною «юних років» («tender year doctrine»). На сучасному етапі доктрина «юних років», а отже обов'язкової «переваги матері», вже втратила настільки беззаперечне значення, оскільки збільшилася кількість працюючих матерів та кількість батьків, які можуть належним чином піклуватися про дітей, забезпечувати їм нормальний розвиток. Отже, у США сьогодні суди керуються найкращими інтересами дитини незалежно від статі батьків – претендентів на опіку. А доктрина «ніжного віку» поступово трансформувалася в доктрину «основного піклувальника». Варто зауважити, що інтереси дитини повинні бути узгоджені з інтересами інших дітей в сім'ї та з інтересами батьків.

Конвенція про права дитини не містить будь-якої вказівки на пріоритет прав матері під час визначення судом місця проживання дітей.

Під заборону розлучення дитини зі своєю матір'ю в контексті Декларації прав дитини 1959 року слід розуміти не обов'язковість спільного проживання матері та дитини, а право на їх спілкування, турботу з боку матері та забезпечення з боку обох батьків, у тому числі й матері, прав та інтересів дитини, передбачених цією Декларацією та Конвенцією про права дитини 1989 року. На цьому наголосила Велика Палата Верховного Суду у постанові від 17 жовтня 2018 року у справі № 402/428/16-ц) [89].

Материнська перевага була підкріплена неперевіреною психоаналітичною теорією, яка зосереджувалася на винятковій важливості матері; дослідження раннього розвитку дитини, які зосереджені виключно на матерях і дітях; а також дослідження раннього розлучення британських дітей під час Другої світової війни та госпіталізованих дітей, які повідомляли про небезпеку тривалої розлуки дітей із їхніми матерями. Звісно, що деякі дослідження доводили, що емоційний зв'язок матері з дитиною є сильнішим.

Отже принцип рівності прав матері та батька щодо дитини є одним із основних принципів здійснення прав батьків і дітей, який закріплений у нормах міжнародного права та є характерним для національних правових систем більшості країн сучасного світу.

Застосування презумпції визначення місця проживання дитини відповідного віку і статі з матір'ю та покладення тягаря спростування цієї презумпції на позивача суперечить правилам міжнародних договорів та засадами сімейного законодавства України [109].

Виходячи зі змісту статті 161 СК України, при вирішенні спорів між матір'ю та батьком щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Дитина не може бути передана для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає

спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини.

Таким чином, при розгляді справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини суди виходять з інтересів самої дитини, враховуючи при цьому сталі соціальні зв'язки, місце навчання, психологічний стан дитини тощо, ставлення дитини до проживання з одним із батьків або з кожним із них по черзі, вплив конфліктної ситуації на дитину. Також суди беруть до уваги особисті якості батьків, відносини, які існують між кожним з батьків і дитиною (як виконують батьки свої батьківські обов'язки по відношенню до дитини, як враховують її інтереси, чи є взаєморозуміння між кожним з батьків і дитиною); можливість створення дитині умов для виховання і розвитку, а також оцінюють баланс між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини і обов'язком батьків діяти в її інтересах.

У доповіді Організації Об'єднаних Націй (Graça Machel) про вплив збройних конфліктів на дітей від 26 серпня 1996 року звернуто увагу на тому, що війна становить серйозну небезпеку для фізичного та психічного здоров'я дітей. Діти у зоні бойових дій зазнають катувань, отримують серйозні травми, залучаються до участі у бойових діях. Брак їжі негативно впливає на імунну систему та розвиток організму, а погані житлові умови сприяють розповсюдженню інфекційних хвороб. Нестача медикаментів та недостатність медичного персоналу (якості послуг) збільшують рівень захворюваності та смертності. Діти втрачають рідних та друзів, можуть примусово залучатися до робіт, ризик зловживання алкоголем чи вживання наркотичних засобів в умовах війни підвищується. Знищення цивільної інфраструктури обмежує можливості у навчанні. Діти примусово переміщуються. Під час війни батьки зазвичай зосереджуються на виживанні, тому приділяють менше уваги дітям. У доповіді наголошено на тому, що дитинство є недоторканим, запропоновано втілювати в життя природний інстинкт батьків захищати дітей, а також визнати, що наші діти мають право на мир, і мир є правом кожної дитини [29].

Дитина не може бути залишена у небезпечній для її фізичного та психічного здоров'я ситуації. Отже, серед інших обставин, що мають істотне значення при визначенні місця проживання малолітньої дитини, судам слід досліджувати безпекову ситуацію та обмеження, пов'язані із проведенням бойових дій. Водночас сам факт введення в Україні воєнного стану не є достатньою підставою для визначення місця проживання дитини з одним із батьків, який проживає за межами України.

Деякі дослідники вважають, що в умовах воєнного стану видається виправданим тимчасове обмеження права того з батьків, хто проживає окремо, на спілкування з дитиною на користь інтересів самої дитини [181, с. 843].

При вирішенні спору між батьками, які припинили проживання однією сім'єю, про визначення місця проживання малолітньої дитини у період дії воєнного стану обставини, пов'язані із безпекою дитини та наслідками бойових дій, є істотними та підлягають встановленню та оцінці судом при вирішенні спору щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. У той же час перебування одного з батьків на військовій службі у Збройних Силах України чи інших силових структурах, а також наявність місця для проживання за межами України не можуть виступати єдиними достатніми підставами для визначення місця проживання з одним із батьків. Ці обставини, а також інші обставини та обмеження, які виникли у зв'язку із запровадженням воєнного стану і веденням воєнних дій, підлягають встановленню й оцінці судом у сукупності з іншими обставинами, з урахуванням принципів рівності прав батьків та забезпечення найкращих інтересів дитини, із заохоченням співпраці всіх учасників спору [168, с. 68].

Також у спорах про визначення місця проживання дитини судам слід виявляти та протидіяти поведінці одного з батьків з відчуження іншого з батьків. Відчуженням можуть визнаватися дії одного з батьків, які примушують дитину за відсутності резонних та правомірних причин

відмовитися від контактів з іншим з батьків. Такі дії призводять до негативних для дитини наслідків.

Національне законодавство не містить такої категорії як відчуження одного з батьків. Не встановлено відповідальності чи наслідків цих таких дій.

Також доцільно звернути увагу на відсутність у суду достатніх важелів впливу на сімейну ситуацію. Наприклад, у Польщі опікунський суд в інтересах дитини уповноважений видати відповідні розпорядження: зобов'язати батьків та неповнолітнього до конкретних проваджень (дій), зокрема до роботи з помічником сім'ї, до проведення інших форм роботи з сім'єю, направлення неповнолітнього до закладу денного утримання, зазначеного в положеннях про підтримку сім'ї та системи патронатного виховання, або направлення батьків до установи чи спеціаліста, що займається сімейною терапією, консультуванням або наданням іншої відповідної допомоги сім'ї, вказуючи при цьому спосіб здійснення контролю виконання виданих розпоряджень [50, с. 267].

Вирішення спору з дотриманням найкращих інтересів дитини має місце тоді, коли дитині були надані процесуальні права і гарантії, тлумачення закону здійснено на користь дитини, а також належним чином забезпечені потреби, інтереси та бажання дитини, використані й застосовані примирні процедури при міждисциплінарній співпраці спеціалістів та батьків.

Висновки до розділу 1

Дослідження загальнотеоретичних та методологічних засад здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини дало можливість дійти наступних висновків:

1. Аналіз стану наукової розробки проблем здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини свідчить про те, що ця тематика предметно не досліджувалася у науці сімейного та цивільного процесуального права. Серед проблем, які

потребують розв'язання, слід виділити удосконалення процесуальних процедур, пов'язаних із вирішенням конфлікту між батьками щодо визначення місця проживання дитини, розвиток механізмів захисту інтересів дітей у цих спорах з метою забезпечення їх належного виховання обома батьками, розвиток співпраці учасників справи, визначення варіантів вирішення судом спору щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

2. Відповідно до поставлених мети і задач основою у процесі дослідження цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ, а саме: діалектичний, формально-логічний та історико-правовий метод, методи індукції та дедукції, аналізу та синтезу, системний та порівняльно-правовий методи.

3. Сфера вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини потребує постійного вдосконалення, як у частині належного нормативного врегулювання, так і розвитку судової практики з метою більш чіткого окреслення основних елементів й критеріїв, які підлягають перевірці й оцінці спеціально уповноваженим суддею при вирішенні спорів цієї категорії. Ці підходи базуються на праві, яке не обмежується лише законодавством, а включає і інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї, які зумовлені історично досягнутим рівнем розвитку суспільства.

4. Виокремлено етапи еволюції правил (норм) норм сімейного та цивільного процесуального права, які регулювали на території України процедуру вирішення сімейних спорів, зокрема вирішення судами спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, як-от:

1) застосування принципів гласності, змагальності і справедливості при вирішенні цивільних спорів судами античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я (II половина I тис. до н.е.);

2) правове регулювання відносин між батьками і дітьми, зокрема і щодо визначення місця проживання дитини, із застосуванням звичаєвого та церковного права, вирішення спорів служителями церкви (IX ст. –XV ст.);

3) формування презумпції спільної відповідальності батьків щодо виховання та утримання дитини, перехід до вирішення сімейних спорів світськими судами (XVI ст. –XIX ст.);

4) розбудова інститутів сімейного та цивільного процесуального права за часів незалежності України з урахуванням домінанта інтересів дитини та згоди обох батьків (1917 р. – 1920 р.);

5) правове регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві під час радянської окупації України, визнання необхідності залучення до розгляду цих спорів органу у справах дітей, а також заслуховування думки самої дитини (1919 р. – 1963 р.);

6) удосконалення правового регулювання порядку вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві УРСР та після відновлення незалежності України, що характеризується відсутністю спеціалізації суддів у сімейних справах, вирішенням цих спорів у процедурі загального позовного провадження з урахуванням інтересів дитини та її бажання (1963 р. – 2004 р.);

7) сучасні підходи до правового регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання дитини в цивільному процесуальному та сімейному законодавстві України, що базуються на загальновизнаних та проголошених у міжнародних актах постулатах, зокрема пріоритеті інтересів дитини, спеціалізації судів чи суддів, заохочення батьків до співпраці з метою вирішення конфлікту, поєднання зусиль суду, органу у справах дітей, психологів, психіатрів, медіаторів, а також учасників справи та їхніх представників (2004 р. – до сьогодні).

5. Метою вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини є: вирішення суперечок між членами родини, зниження конфліктності у сімейних відносинах, заохочення співпраці розлучених батьків при вихованні дитини, дотримання інтересів дитини, зростання дитини у благополучній атмосфері.

6. При вирішенні спору між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини суд наділений повноваженнями застосувати такі моделі фізичної опіки: спільна опіка з почерговим проживанням дитини з кожним із батьків за відповідним графіком; визначення місця проживання малолітньої дитини там, де вона постійно проживала, з правом батьків почергово перебувати разом з дитиною відповідно до узгодженого графіку; визначення місця проживання дитини з одним з батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим з батьків.

7. Справи щодо визначення місця проживання малолітньої дитини розглядаються судом у порядку загального позовного провадження і не можуть бути розглянуті у порядку спрощеного позовного провадження, оскільки, враховуючи специфіку даної сфери сімейних правовідносин, важливою є стадія підготовчого провадження, проведення примирних процедур, заслуховування пояснень батьків дитини та думки самої дитини, коли вона здатна її висловити, дослідження висновків спеціалістів.

РОЗДІЛ 2. ОКРЕМІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ПРЕД'ЯВЛЕННЯМ ДО СУДУ ПОЗОВУ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ

2.1 Передумови реалізації права на подання до суду позовних заяв щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий розгляд його справи судом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру [51]. Доступом до правосуддя вважається здатність особи безперешкодно отримати судовий захист з метою незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права.

Ефективний засіб правового захисту в розумінні статті 13 Конвенції повинен забезпечити поновлення порушеного права і одержання особою бажаного результату.

Статтею 51 Конституції України визначено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

У відповідності до статті 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [57].

Право на доступ до правосуддя реалізується на підставах і в порядку, встановлених законом.

Статтею 4 ЦПК України кожній особі гарантовано право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному ЦПК України порядку [188].

Держави мають право встановлювати відповідні процедури та обмеження для потенційних учасників судових розглядів, але ці обмеження повинні переслідувати законну мету, бути співмірними й не спотворювати саму сутність права.

Якщо взяти такі правові категорії як правоздатність і дієздатність, то їх не можна розмежовувати, окремо виділяючи в передумови і умови, так як вони взаємопов'язані і лише в сукупності обумовлюють право на звернення до суду [19, с. 50].

Виділяють матеріально-правові передумови реалізації права на подання позовної заяви про визначення місця проживання дитини, які визначені нормами сімейного законодавства та нормами моралі, а також процесуальні передумови реалізації такого права, які регламентовані нормами цивільного процесуального законодавства.

Матеріально-правова природа справ тією чи іншою мірою впливає на процесуальну форму їх розгляду і вирішення в порядку цивільного судочинства. Такого впливу зазнають як загальні інститути цивільного процесуального права (докази і доказування, особи, які беруть участь у справі, підсудність тощо), так і інститути спеціальні, серед яких – особливі порядки розгляду і вирішення певних категорій цивільних справ, тобто види цивільного судочинства [200, с. 134].

Матеріальними передумовами для звернення до суду з позовом про фізичну опіку над дитиною є материнство і батьківство.

Як зазначав В.О. Кучер, саме сім'я гарантує можливість забезпечити дитині догляд та турботу, проживання в належних умовах, збереження психічного та фізичного здоров'я, гарантування духовного та розумового розвитку [63, с. 87; 65, с. 134].

Материнством слід вважати фізіологічний, соціальний та психологічний стан жінки з моменту зачаття і до народження дитини, а з моменту народження також як факт походження дитини від певної жінки, що оснований на кровній спорідненості між матір'ю і дитиною, юридично посвідчений актовим записом про народження дитини в державних органів

РАЦС, що є передумовою виникнення правового статусу матері. Батьківством слід вважати фізіологічний, соціальний та психологічний стан чоловіка з моменту зачаття і до народження дитини жінкою, а з моменту народження також як факт походження дитини від певного чоловіка, що оснований на кровній спорідненості між батьком і дитиною, юридично посвідчений актовим записом про народження дитини в державних органах РАЦС, що є передумовою виникнення правового статусу батька [17, с. 9, 44].

Окреме проживання батьків неминуче веде до фактичного обмеження особистих немайнових прав того з батьків, хто проживає окремо від дитини [42, с. 108], отже може виступати передумовою для звернення до суду з позовом про визначення місця проживання малолітньої дитини.

Матеріально-правовою передумовою реалізації права на подання позову про визначення місця проживання дитини є відсутність згоди між батьками, які припинили проживання однією сім'єю, при здійсненні ними рівних батьківських прав та обов'язків, зокрема щодо того, з ким із них (з одним із них або по черзі з кожним із батьків) буде проживати малолітня дитина. У такій ситуації батьки фактично доручають вирішити питання щодо фізичної опіки щодо їхньої дитини суду, оскільки вони самі не змогли погодити між собою питання щодо місця проживання дитини та, як правило, щодо участі кожного з батьків у вихованні дитини.

Позов подається юридично заінтересованою особою, яка має засновані на законі очікування певного правового результату від судового процесу. Виходячи зі змісту статті 161 СК України правом на позов про визначення місця проживання дитини наділені лише батько і мати дитини. Таким же правом наділені усиновлювачі дитини чи законні опікуни.

Право на повагу до сімейного життя бабусь і дідусів по відношенню до їхніх онуків передусім передбачає право підтримувати нормальні стосунки між бабусею та дідусем і онуком через контакти між ними. У випадках, коли дитина має тісні емоційні та сімейні зв'язки з бабою, дідом, вони можуть (за певних обставин), керуючись, зокрема ст. 8 Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод, наполягати на визначенні місця проживання дитини з ними [105].

Згідно з частинами 2, 8–9 ст. 7 СК України сімейні відносини можуть бути врегульовані за домовленістю (договором) між їх учасниками. Регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, членів сім'ї. Сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства.

Принцип добросовісності закріплено і у ЦПК України, у відповідності до ч. 1 ст. 44 якого учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається.

Добросовісна поведінка кожної сторони у процесі забезпечує нормальну діяльність суду та всіх осіб, які беруть участь у процесі, з'ясування обставин у справі та гарантує можливість здійснення процесуальних прав іншою стороною, сприяє розгляду справи протягом розумного строку. Добросовісність належить розуміти як використання наданих особі прав виключно для досягнення встановленої законом процесуальної мети. Тому невиконання особою, яка бере участь у справі, обов'язку добросовісно здійснювати свої процесуальні права має кваліфікуватися як зловживання ними [9, с. 12].

Однією з матеріально-правових передумов реалізації права на подання позову про визначення місця проживання дитини є малолітній вік дитини (до 14 років), оскільки у статті 161 СК України та ч. 3 ст. 29 ЦК України законодавцем зазначено про вирішення спору саме щодо місця проживання малолітньої дитини, а згідно з ч. 2 ст. 29 ЦК України та ч. 3 ст. 160 СК України, якщо батьки проживають окремо, фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом. У ч. 2 ст. 13 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»

зазначено про обмеження вільного вибору місця проживання малолітньою дитиною.

У розумінні Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми дитина – це особа, що не досягла 16 років і не має права самостійно вирішувати стосовно місця свого проживання за законодавством місця її звичайного проживання, законодавством її громадянства чи за внутрішнім законодавством запитуваної Держави.

У постанові від 12.11.18 р. по справі № 344/16920/16-ц Верховний Суд [98] дійшов висновку про відсутність передбачених законом підстав для визначення в судовому порядку місця проживання неповнолітнього, оскільки він досяг чотирнадцяти років і вправі самостійно обирати місце проживання. Подібні висновки висловлені Верховним Судом у постанові від 28.11.18 р. № 754/22/17 [100].

У той же час при винесенні постанов від 11.09.19 р. по справі № 607/3068/16-ц та від 28.09.2022 р. по справі № 686/18140/21 суд касаційної інстанції виходив із того, що за певних обставин (необхідність визначення місця проживання кількох дітей, відсутність однозначного волевиявлення неповнолітнього або з метою вирішення питання про припинення стягнення аліментів тощо) спір щодо визначення місця проживання неповнолітньої дитини віком старше 14 років підлягає вирішенню судом по суті з дослідженням сімейної ситуації, збалансуванням інтересів. Зокрема, цій справі Верховний Суд не знайшов підстав для втручання суду у порядок, який фактично склався і який відповідав інтересам дитини (у будні дні неповнолітній проживав у квартирі батька, а у вихідні дні та у період канікул – у квартирі матері) [113].

До процесуальних передумов реалізації права на суд у спорі між батьками про визначення місця проживання дитини є те, що цей спір підлягає вирішенню у порядку саме цивільного судочинства (ч. 1 ст. 19 ЦПК України). Особа, яка пред'являє позов, та особа, яка є відповідачем, повинні

мати процесуальну право- та дієдатність. За загальним правилом цивільна процесуальна право- і дієдатність батьків при вирішенні спору про визначення місця проживання їхньої дитини презюмується.

До процесуальних передумов реалізації права на позов можна також віднести відсутність рішення чи ухвали суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, а також відсутність у провадженні цього чи іншого суду справи зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав (п. 2, 3 ч. 1 ст. 186 ЦПК України). У той же час доцільно звернути увагу, що наявність рішення суду про вирішення спору між батьками про визначення місця проживання дитини не може бути перешкодою для звернення одного з батьків до суду через певний проміжок часу з такими самими вимогами, з посиланням на істотні обставини, що змінилися.

Звернення до суду з позовом про визначенням місця проживання малолітньої дитини є можливим, якщо цей спір між батьками не був вирішений судом іноземної держави. Наявність такого судового рішення, визнаного в Україні в установленому законом порядку, є підставою для відмови у відкритті провадження у цивільній справі (п. 5 ч. 1 ст. 186 ЦПК України).

Рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних справ) визнаються та виконуються в Україні, якщо їх визнання та виконання передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності. У разі якщо визнання та виконання рішення іноземного суду залежить від принципу взаємності, вважається, що він існує, оскільки не доведено інше (ст. 462 ЦПК України).

Позивач має пред'явити вимогу, що не є «байдужою для права» [177, с. 55].

Смерть одного з батьків або оголошення одного батьків померлим (померлою) унеможлиблює розгляд справи судом, оскільки правовідносини між учасниками справи не допускають правонаступництво.

Слід звернути увагу, що, наприклад, ізраїльська система сімейних судів з моменту свого заснування в 1995 році об'єднала діяльність суду зі здійснення правосуддя і професії, що допомагають, щоб забезпечити вирішення проблем сімейних стосунків, якщо це можливо, шляхом примирення та угоди. Судове вирішення суперечки повинно бути останнім засобом, лише якщо всі інші заходи не дали результату. Система сімейних судів є цілісною і повністю враховує психологічні та емоційні аспекти сімейних проблем, а також шкоду, завдану сторонам, і особливо дітям, що є неминучим результатом змагального судового процесу. Невід'ємною частиною цієї ідеології є підрозділ, який називають соціальними службами сімейних судів. Він допомагає сім'ям, надаючи важливу інформацію про альтернативні способи вирішення суперечок та послуги з вирішення спорів. Ці служби надають консультації та посередництво, безкоштовно проводять майстер-класи для розлучених пар і батьків, які проживають окремо. Отже, відвідання сімейного суду одним із батьків, що перебувають у суперечках щодо фактичного місця проживання дитини, не завжди закінчується поданням позову до суду та вирішенням справи судовим рішенням [224].

З урахуванням наведеного, доцільно розглянути необхідність запровадження обов'язкової медіації у спорах щодо батьківської опіки та контактів з дитиною, як процесуальної передумови звернення до суду з позовом про визначення місця проживання малолітньої дитини.

Отже, матеріально-правові передумови реалізації права на подання до суду позовної заяви визначення місця проживання дитини регламентовані нормами міжнародного і сімейного законодавства, а процесуальні – містяться у ЦПК України.

2.2 Юрисдикція суду щодо розгляду і вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Судова юрисдикція – це один із фундаментальних інститутів права, покликаний насамперед розмежувати компетенцію різних ланок судової системи, різних видів судочинства з метою забезпечення належного доступу особи до правосуддя, розгляду справи судом, встановленим законом.

Судова юрисдикція як правовий інститут визначається структурно-функціональним характером судової влади й диференціює повноваження органів правосуддя в межах сфери їхньої діяльності та існуючої правової системи [48, с. 7].

Стаття 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає, що Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені у Конвенції [51].

Цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, ЦПК України, Закону України «Про міжнародне приватне право», законів України, що визначають особливості розгляду окремих категорій справ, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Проведення в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи (частини 1, 3 статті 3 ЦПК України).

Ч. 1 ст. 19 ЦПК установлено, що суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи щодо: захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин; інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства.

Критеріями відмежування справ цивільної юрисдикції від інших є, по-перше, наявність спору щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів у будь-яких правовідносинах, крім

випадків, коли такий спір вирішується за правилами іншого судочинства, а, по-друге, спеціальний суб'єктний склад цього спору, в якому однією зі сторін є, як правило, фізична особа. Отже, у порядку цивільного судочинства за загальним правилом можна розглядати будь-який спір з цивільних правовідносин, в якому хоча б одна зі сторін, зазвичай, є фізичною особою, якщо його вирішення не віднесено до інших видів судочинства (пункт 14 постанови Великої Палати Верховного Суду від 08.06.2021 року у справі № 202/781/14-ц) [81].

Л. Г. Лічман визначав підсудність як відношення між юридичною справою та судом, в силу якого залежно від сукупності ознак і властивостей справи закон встановлює, в якому суді повинна розглядатися справа [190, с. 130].

Спори між батьками про визначення місця проживання дитини, що виникли із сімейних відносин, підлягають розгляду у порядку цивільного судочинства судами загальної юрисдикції. Дискусії з приводу цього питання, за відсутності окремої системи сімейних судів, у судовій практиці та науковому середовищі відсутні.

Отже суди загальної юрисдикції мають компетенцію, право та обов'язок щодо розгляду з використанням суддівського розсуду спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини, реалізують з метою досягнення завдань цивільного судочинства судову владу, фінальною формою якої є судове рішення.

Позасудову компетенцію щодо вирішення таких спорів мають органи опіки та піклування, що визначено у статті 161 СК України.

В силу приписів статті 161 СК України орган опіки та піклування має право вирішити спір між батьками щодо визначення місця проживання дитини. У той же час виконання такого рішення не забезпечено належним примусом. Вирішення судом спору про визначення місця проживання малолітньої дитини є ефективним способом захисту прав та інтересів учасників конфлікту, зокрема у зв'язку із тим, що судове рішення є

обов'язковим до виконання, держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку, а контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Виходячи із вимог п. 4 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди», справи про визначення місця проживання дитини не можуть бути передані на розгляд третейського суду.

Спир між батьками щодо опіки над дитиною може вирішуватися за допомогою медіації.

За загальним правилом, передбаченим ч. 2 ст. 27 ЦПК України, позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом.

Навесні 2023 року судді через особистий кабінет в системі ЄСІТС отримали доступ до Єдиного державного демографічного реєстру, що дозволяє доволі оперативно встановлювати задеклароване місце проживання сторін у справі, зокрема з метою визначення територіальної підсудності. До Єдиного реєстру внутрішньо переміщених осіб у суддів безпосереднього доступу немає. За наявності сумнівів та при необхідності підтвердження тимчасового місця проживання особи суд має звертатися із запитом до органів Міністерства соціальної політики України.

Зустрічний позов іншим із батьків пред'являється в суді за місцем розгляду первісного позову (ч. 6 ст. 30 ЦПК України).

Отже національне процесуальне законодавство пропонує вирішувати спори про визначення місця проживання дитини, керуючись правилами загальної територіальної підсудності. Доцільно компетенцією з розгляду цієї категорії спорів наділити також суд, у межах територіальної юрисдикції якого має постійне місце проживання дитина, враховуючи необхідність отримання висновків органів у справах дітей та місцезнаходження основних доказів, заслуховування думки дитини, застосування медіації тощо.

У главі V розділу I книги III Французького цивільного процесуального кодексу врегульовано процедуру розгляду сімейних спорів. Коли спір стосується лише питань аліментів, внеску на утримання та виховання дітей, внеску на домашні витрати або компенсаційну допомогу, компетентним може бути суддя за місцем проживання подружжя-кредитора або за місцем проживання того з подружжя, який переважно здійснює опіку над дітьми. [209].

За загальним правилом юрисдикція судів здійснюється на всій території держави.

Вказана презумпція може бути обмежена у виключних випадках, коли держава позбавлена можливості реалізувати владні повноваження на частині своєї території внаслідок військової окупації збройними силами іншої держави, які фактично контролюють зайняту територію, або створення сепаратистських утворень, які підтримуються іноземною державою.

Слід зазначити, що Україна залишається об'єктом збройної агресії з боку сусідньої держави-окупанта.

02 березня 2022 року збройну агресію проти України у резолюції ES-11/1 «Агресія проти України» визнала Генеральна Асамблея ООН. Вона вимагає від держави-агресора негайного припинення застосування сили проти України, утримання від погроз чи застосування сили проти будь-якої держави ООН, повного та безумовного виведення збройних сил з території України у межах її міжнародно-визнаних кордонів, а також забезпечення повного захисту цивільних осіб, включаючи гуманітарний персонал, журналістів та осіб, які перебувають у вразливому становищі, у тому числі жінок і дітей.

14 квітня 2022 року Верховна Рада України у своїй Заяві визнала дії, вчинені збройними силами держави-агресора та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу (пункт 1 Заяви Верховної Ради України, схваленої згідно з постановою Верховної

Ради України № 2188-IX). У Заяві, зокрема, зазначено, що збройними силами держави-агресора вчиняються систематичні умисні вбивства цивільного населення, примусове переміщення українських дітей, створюються умови життя, які завдають виняткових страждань Українському народу і спрямовані на його повне або часткове знищення та у підсумку призводять до фізичного знищення українського населення в багатьох населених пунктах на території України.

Тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях на день ухвалення Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» були визнані частини території України, в межах яких збройні формування держави-агресора та окупаційна адміністрація встановили та здійснюють загальний контроль, зокрема сухопутна територія та її внутрішні води у межах окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей (п. 1 ч. 1 ст. 1 вказаного Закону).

Кабінет Міністрів України визначає території, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення.

21 травня 2015 року Верховна Рада України прийняла постанову «Про заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» № 462-VIII.

Слід також враховувати, що в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені.

Частиною 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час, зокрема, воєнного стану може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється.

Починаючи з 06 березня 2022 року, Голова Верховного Суду приймав розпорядження про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану. З 12 січня 2023 року питання щодо зміни територіальної підсудності судових справ здійснює сформована Вища рада правосуддя.

У сучасних реаліях також існує значна кількість сімей, в яких батько й матір можуть бути громадянами різних держав, проживати у різних державах.

Підсудність судам України справ з іноземним елементом визначається на момент відкриття провадження у справі.

Деякі питання визначення юрисдикції спорів між такими батьками визначено міждержавними договорами.

Наприклад, договорами України про правову допомогу у цивільних і кримінальних справах з Республікою Македонія від 10 квітня 2000 року (ст. 27), з Республікою Молдова від 13 грудня 1993 року (ст. 27) передбачено, зокрема, компетенцію суду з розгляду спорів про визначення місця проживання дітей між батьками, які розлучаються. Регламентовано, що у справах про розірвання шлюбу, утримання, догляду та виховання неповнолітніх дітей подружжя, що розлучаються та мають різне

громадянство, компетентними є установи юстиції Договірної Сторони, на території якої проживають обидва з подружжя. Якщо один з подружжя проживає на території однієї Договірної Сторони, а другий – на території другої Договірної Сторони, то у цих справах компетентними є установи юстиції обох Договірних Сторін. Водночас установи юстиції обох Договірних Сторін, що розглядатимуть справу про розірвання шлюбу, будуть застосовувати матеріальне право своєї держави [26, 27].

Договори між Україною і Латвійською Республікою від 23 травня 1995 р. (ст. 20) [24], між Україною і Литовською Республікою від 07 липня 1993 р. (ст. 21) [25] передбачають, що суди кожної з Договірних Сторін компетентні розглядати цивільні, сімейні та трудові справи, якщо відповідач має на її території місце проживання. Суди Договірних Сторін розглядають справи і в інших випадках, якщо про це є письмова угода сторін. При наявності такої угоди суд припиняє провадження по справі за заявою відповідача, якщо така заява зроблена до наведення заперечень по суті позову.

Положення п. 3 ч. 1 ст. 186 і п. 4 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, ч. 5 ст. 75 Закону України «Про міжнародне приватне право» покликані не допустити подвійне відкриття провадження у справі та її розгляд декількома судами.

Міжнародні спори про визначення місця проживання дитини підлягають з урахуванням правил підсудності, передбачених Гаазькою конвенцією про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р., Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дитини 1980 р.

Крім Гаазьких дитячих конвенцій, джерелами міжнародного цивільного процесу при вирішенні міжнародних сімейних спорів є також конвенції, прийняті під егідою Ради Європи, – Конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. і Конвенція про контакт з дітьми 2005 р., які, однак,

застосовуються у судовій практиці України та держав ЄС значно рідше, ніж Гаазькі конвенції, а також двосторонні договори України про правову допомогу, яким характерні розбіжності щодо регулювання [199, с. 376].

Статтею 5 Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р. передбачено, що судові або адміністративні органи Договірної Держави звичайного місця проживання дитини мають юрисдикцію вживати заходів, спрямованих на захист особи чи майна дитини. З урахуванням статті 7, у разі зміни звичайного місця проживання дитини на іншу Договірну Державу, юрисдикцію мають органи Держави нового звичайного місця проживання.

Визначення міжнародної договірної підсудності може відбуватися також за мовчазною згодою – вступі відповідача у процес, прийняття підсудності сторонами справи явно або іншим чином у недвозначний спосіб (відповідач захищався по суті справи, не заперечував проти юрисдикції при наявності такої можливої) при відсутності суперечності інтересам дитини, що відображено, зокрема, у ст. 12 (ч. 3) регламенту Brussels IIbis, або на підставі письмової угоди сторін про юрисдикцію з урахуванням колізійних прив'язок.

Тобто основним критерієм, за яким визначається підсудність міжнародних спорів щодо фізичної опіки над дитиною, є близькість суду до дитини. Звичайне місце проживання дитини визначається з урахуванням домовленості батьків щодо визначення місця проживання дитини, зв'язків дитини із конкретною державою, а також інших істотних обставини справи для визначення центру інтересів дитини.

Статтею 29 ЦПК України встановлено, що підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, а також справ про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, визначається суддею Верховного Суду, визначеним у порядку, передбаченому статтею

33 цього Кодексу, одноособово. Ці положення можуть свідчити про розширення юрисдикції національних судів у сімейних спорах (враховуючи доцільність вирішення разом із розірванням шлюбу питання і щодо визначення місця дитини), що може не узгоджуватись із колізійними нормами, визначеними у міжнародних та інших національних джерелах.

Також необхідно звернути увагу на те, що зі змісту положень п. 1 ч. 1 ст. 31 ЦПК України слідує, що суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду.

Разом з тим, з огляду на положеннями ч. 1 статті 32 ЦПК України, передача справи судом першої інстанції можлива лише один раз в одній справі.

Так, у постанові по справі № 933/742/20 від 14 грудня 2021 року Верховний Суд погодився з висновком суду апеляційної інстанції про наявність підстав для постановлення окремої ухвали щодо судді суду першої інстанції, яка допустила спір між судами про підсудність.

Слід дійти висновку, що у справах про визначення місця проживання дитини доцільно запровадити альтернативну територіальну підсудність з наданням позивачу права пред'явлення позову за місцем фактичного проживання дитини.

Виходячи з цього, з метою оптимізації цивільного процесуального законодавства України у контексті правового регулювання інституту підсудності пропонується доповнити статтю 28 ЦПК України правовою нормою наступного змісту: «Позови про визначення місця проживання малолітньої дитини можуть пред'являтися також за місцем проживання того з батьків, з яким більшу частину часу проживає дитина».

2.3 Учасники справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Учасниками справ про визначення місця проживання малолітньої дитини є сторони (як правило, батьки (усиновлювачі) дитини), треті особи, а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Основоположною ознакою сімейних відносин є специфічний суб'єктний склад, який характерний такими рисами, як стабільність і стійкість [14, с. 32].

Сторонами у справі про визначення місця проживання дитини є батьки (усиновлювачі) дитини, між яким існують сімейні особисті немайнові відносини. Коли рівень внутрішнього невдоволення одного з батьків діями іншого досягає високого емоційно-протестного рівня, він звертається до суду з метою вирішення конфлікту та відновлення внутрішньої психологічної рівноваги.

Змістовно складаючись з трьох елементів і маючи передумовою свого виникнення цивільну процесуальну правосуб'єктність, цивільний процесуальний статус учасників справи визначає їх права, обов'язки та інтереси під час розгляду цивільних справ [202, с. 209].

Батьки (усиновлювачі) дитини наділені цивільною право- та дієздатністю на пред'явлення позову щодо вирішення спору про визначення місця проживання дитини. Саме вони мають матеріально-правовий і процесуальний інтерес у справі. Ініціюючи процес у суді, один з батьків, як правило, намагається довести суду, що місце проживання дитини має бути визначено саме з ним, бажає отримати судове рішення, яке дозволить дитині постійно проживати саме з ним. При цьому батьки також висувають аргументи на підтвердження того, що проживання дитини з одним із них відповідає інтересам дитини.

Традиційно позивачем у цивільній справі виступає особа, права якої порушено, оспорено або не визнаються іншою особою. У той же час у спорі між батьками про визначення місця проживання дитини один із батьків звертається до суду не за захистом порушеного, невизнаного або оспореного права, оскільки позивач не має права самостійно визначати місце проживання малолітньої дитини і цьому праву не кореспондує обов'язок іншого з батьків. У таких спорах позивач фактично звертається до суду з метою залагодити конфлікт, який сторони самі не в змозі вирішити, просить встановити порядок здійснення фізичної опіки над дитиною. Результатом вирішення спору може бути визначення місця проживання дитини з урахуванням її інтересів з одним чи іншим з батьків, або по чергово з кожним із них.

Сторони у цій категорії спорів можуть заявляти ідентичні зустрічні позовні вимоги з проханням визначити місце проживання малолітньої дитини з одним із батьків. Можна навіть зазначити, що розлучені батьки не мають протилежних юридичних інтересів у спорі про визначення місця проживання дитини, оскільки кожний з них бажає дитині найкращого.

Відповідачем за позовом одного з батьків про визначення місця проживання дитини може виступати інший з батьків, а також баба, дід або інша особа, з якою фактично проживає дитина, дитячий заклад (установа), у якому проживає дитина.

У випадках, коли дитина має сталі емоційні та сімейні зв'язки з бабою, дідом, вони можуть, керуюсь, зокрема ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, вимагати визначення місця проживання дитини з ними.

Основні права та обов'язки учасників справи визначені статтею 43 ЦПК України, серед яких право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам

справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках.

Сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу.

Процесуальним законом на учасників справи покладені обов'язки керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими інтересами та цілями в судовому процесі; виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу; сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи; з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою; подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази; надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні; виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки; виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом.

Статтею 49 ЦПК України передбачено, що сторони користуються рівними процесуальними правами.

Рівність сторін передбачає, що кожній стороні має бути надана можливість представляти справу та докази в умовах, що не є суттєво гіршими за умови опонента.

Як зазначала Т. А. Цувіна, європейський вимір рівноправності сторін та змагальності як елементів права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві свідчить, що для обох компонентів одним із

визначальних питань є дотримання стандартів саме доказової діяльності, однак у різних площинах: змагальність цивільного процесу полягає у вимозі доведення до відома сторін доказового матеріалу по справі та їх ретельного доступу до цих доказів; рівноправність сторін полягає у наданні рівних процесуальних можливостей позивачу і відповідачу щодо представлення своєї позиції [198, с. 174–175].

Позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу. Позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, а відповідач має право подати зустрічний позов у строки, встановлені цим Кодексом.

Також зазначеною статтею регламентовані права позивача щодо зміни предмету або підстав позову, а також визначено, що сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Результат домовленості сторін може бути оформлений мировою угодою.

Процесуальна активність сторін у цивільному судочинстві має приватноправову природу та знаходить свою реалізацію у формі конкретних процесуальних дій передусім відповідно до принципів змагальності та диспозитивності [182, с. 350].

Процесуальне правонаступництво (яке, вочевидь, пов'язане із правонаступництвом матеріальним) у цій категорії спорів не допускається, оскільки спір стосується особистих прав та інтересів батьків (сторін у справі).

Частинами 1, 6 ст. 56 ЦПК України передбачено, що у випадках, встановлених законом, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи

суспільних інтересів та брати участь у цих справах. При цьому органи державної влади, органи місцевого самоврядування повинні надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у судовому процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне.

Одним із обов'язкових учасників справи про визначення місця проживання дитини є орган опіки та піклування, представлений належною юридичною особою (ч. 4 ст. 19 СК України).

Виходячи з положень ст. 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» відповідні органи у справах дітей здійснюють комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування тощо.

Органами опіки та піклування є районні, районні у містах Києві та Севастополі місцеві державні адміністрації, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування») [31].

Чинне законодавство України надає можливість рішеннями сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад створювати свої виконавчі органи не тільки як виконавчі комітети, а й відділи, управління, служби у справах дітей з правами юридичної особи, на яких, відповідно, законом й покладаються функції органу опіки та піклування [68, с. 1140].

Присутність представника органів опіки та піклування у судових засіданнях є обов'язковою в разі, якщо розглядається справа стосовно дитини

або з питань, що зачіпають права дитини, зокрема при визначенні місця проживання дитини (ч. 4 ст. 19 СК України, ч. 5 ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

У статусі третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, можуть приймати участь у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини родичі дитини, з якими вона проживає, центри медико-соціальної реабілітації, соціальні заклади, заклади освіти, органи Національної соціальної сервісної служби тощо.

Треті особи у справах про визначення місця проживання дитини вступають у справу після відкриття судом провадження, до закінчення підготовчого провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи.

Ознаками третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору, є матеріально-правова зацікавленість (рішення по справі може вплинути на їхні права та інтереси) і процесуально-правова зацікавленість (мають намір отримати судове рішення на користь однієї із сторін з метою дотримання власних інтересів).

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог, мають процесуальні права і обов'язки, встановлені статтею 43 ЦПК України.

У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини можуть приймати участь треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору. Зокрема у цій категорії спорів баба або дід можуть подати позов про усунення перешкод у вихованні дитини, про відібрання дитини. Органом опіки та піклування можуть бути заявлені вимоги про позбавлення батьківських прав батьків.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, користуються правами позивача і можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо

справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, подавши позов до однієї або декількох сторін.

У випадку, коли дитина не може бути передана батькам чи іншим родичам, суд на вимогу органу опіки та піклування, заявленої в інтересах дитини, суд може постановити рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає, і передання її для опікування органу опіки та піклування.

Орган опіки та піклування зобов'язаний скласти і подати суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, опитування дитини та батьків, вчителів, родичів, оцінки сімейної ситуації, а також на підставі медичних, освітніх й інших документів, які стосуються справи.

В Ізраїлі відділ соціальних послуг є невід'ємною частиною сімейного суду. Працівники цього відділу надають безоплатні послуги з консультування та надання допомоги сторонам у судовому процесі, включаючи посередництво та певну правову терапію, допомагають суду, а також членам родини, діючи в інтересах дітей. Подібний підрозділ діє у складі апарату сімейного суду Сінгапуру.

У постанові Верховної Ради України «Про звернення Верховної Ради України до Кабінету Міністрів України щодо створення центрального органу виконавчої влади в сфері захисту прав дітей – Державної служби України у справах дітей» від 30.11.2021 р. звернуто увагу на тому, що розгалужена система органів державної влади, що опікуються питаннями захисту прав дітей, відсутність єдиного центрального органу виконавчої влади, який мав би опікуватися питаннями захисту прав дітей, призводить до бюрократичного хаосу та перешкоджає своєчасному та повному вирішенню питань в цій надчутливій сфері. Держава має забезпечити дитині такий

захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, і з цією метою вживає всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

29 серпня 2023 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову № 1048 про утворення Державної служби у справах дітей, яка реалізує державну політику у сфері захисту прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми, оздоровлення та відпочинку дітей, розвитку сімейних форм виховання та усиновлення, опікуватиметься забезпеченням прав дітей та якісною роботою установ і органів, відповідальних за піклування про дитину.

У Положенні, затвердженому вказаною постановою Уряду України визначено, що Державна служба України у справах дітей є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики і який реалізує державну політику у сфері захисту прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми, оздоровлення та відпочинку дітей, розвитку сімейних форм виховання та усиновлення. До цього певні функції у реалізації державної політики у сфері захисту прав дітей здійснювала Національна соціальна сервісна служба України.

Дитина фактично також є учасником справи про визначення її місця проживання. Процесуальний статус дитини належними чином не врегульований ЦПК України. Голос дитини, яка досягла відповідної зрілості та здатна висловити власні міркування, має бути вислуханий судом.

Статтею 45 ЦПК України визначено, що малолітня дитина має право безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки, отримувати через представника чи законного представника інформацію про судовий розгляд, а також здійснювати інші процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, передбачені міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Суд роз'яснює малолітній або неповнолітній особі її права та можливі наслідки дій її представника чи законного представника у разі, якщо за віком вона може усвідомити їх значення.

Суд сприяє створенню належних умов для здійснення малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Дитина, яка внутрішнім законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, наділяється правами: отримувати всю відповідну інформацію; отримувати консультацію та мати можливість висловлювати свої думки; клопотати про призначення спеціального представника під час розгляду судовим органом справ, бути поінформованою про можливі наслідки реалізації своїх думок та про можливі наслідки будь-якого рішення (статті 3, 4 Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 року) [28].

Ч. 2 ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що під час вчинення дій, пов'язаних з розлученням дитини з одним або обома батьками, а також інших дій, що стосуються дитини, в порядку, встановленому законом, судом заслуховується думка та побажання дитини [35].

Заслуховування дитини в суді при вирішенні спору залежить від конкретних обставин кожної справи з належним урахуванням віку і зрілості відповідної дитини.

Думка дитини може бути висловлена у письмових доказах (висновках органів опіки та піклування, спеціалістів тощо); електронних доказах (відео-, аудіоматеріалах); повідомленнях у пресі, соціальних мережах; висновках психологічної експертизи; показаннях самої дитини, присутньої в залі судового засідання або з використанням режиму відеоконференції.

Верховний Суд при розгляді цієї категорії спорів звертав увагу, що дитина є найбільш вразливою стороною під час будь-яких сімейних

конфліктів, у спорі щодо визначення місця проживання дитини визначається її доля. Під час визначення місця проживання малолітньої дитини, зважаючи на її вік, можливість вислухати думку, вона має бути вислухана при вирішенні спору між батьками щодо її місця проживання [104].

У постанові від 09 лютого 2023 року у справі № 753/572/20 Верховний Суд наголосив на тому, що згідно з пунктом 64 розділу 6 Керівних принципів Комітету Ради Європи щодо судочинства дружнього до дітей під час опитування дитини суд залучає кваліфікованого фахівця, наскільки це можливо. Водночас відповідно до пункту 72 розділу 6 принципів Комітету передбачена можливість для суду дозволяти дитині не давати свідчення, з урахуванням найкращих інтересів і добробуту дітей [119].

При розгляді цієї справи суд апеляційної інстанції створив усі умови для реалізації права дитини бути заслуханою у спосіб, який суд правильно визначив як можливий під час триваючої широкомасштабної збройної агресії проти України (у режимі відеоконференції), коли дитина перебуває на території іншої держави (Румунії), яка надає прихисток громадянам України.

Враховуючи специфіку справ про визначення місця проживання малолітньої дитини, суди, як правило, визнають обов'язковою особисту явку сторін у судові засідання для надання пояснень. Всі судові засідання у цій категорії справ мають проводитися за участі батьків та (або) їхніх представників, а також представника органу у справах дітей, зокрема з використанням режиму відеоконференції.

Представником батьків та малолітніх дітей у суді у вказаній категорії справ може бути адвокат або законний представник.

У пунктах 38-40 Керівних принципів Комітету Ради Європи щодо судочинства дружнього до дітей зазначено, що діти повинні мати доступ до безкоштовної юридичної допомоги на таких самих або більш поблажливих ніж для дорослих умовах. Адвокат, який представляє дитину, повинен мати підготовку і знання у сфері прав дитини і пов'язаних з ними питань, постійно проходити глибоку підготовку і мати необхідні комунікативні вміння для

спілкування з дітьми на їхньому рівні розуміння. Діти повинні вважатися повноцінними клієнтами з власними правами і адвокат, який представляє дитину, повинен висловлювати думку дитини [41].

Враховуючи те, що інтереси кожного із батьків, які є законними представниками дитини, у спорі про визначення її місця проживання не завжди співпадають з інтересами самої дитини, може виникати необхідність у забезпеченні представництва інтересів самої дитини відповідним адвокатом, бажано тим, що спеціалізується на справах з питань дітей.

У постанові від 16 червня 2021 року у справі № 369/13467/20 Верховний Суд дійшов висновку, що неповнолітня особа, яка досягла 14-річного віку, може укласти договір з адвокатом за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Однак, відсутність цієї згоди не нівелює правових наслідків укладення такого договору та наділення адвоката повноваженнями на представництво, окрім випадків визнання такого договору недійсним у судовому порядку.

У випадку представництва у суді малолітньої особи адвокат повинен надати суду докази наявності згоди її батьків на укладення договору про надання правничої допомоги. Під час представництва особи, яка досягла 14-ти років, адвокат надає суду документи, що підтверджують повноваження на представництво (ордер, довіреність), без необхідності подання згоди батьків на укладення договору з таким адвокатом. Водночас суд не може вимагати пред'явлення договору про надання правової допомоги для підтвердження повноважень на представництво особи, яка досягла 14-ти років [111].

Представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права та обов'язки. Обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії мають бути застережені у виданій йому довіреності або ордері (ч. 1-2 ст. 64 ЦПК).

Адвокату слід враховувати, що судовий спір про визначення місця проживання малолітньої дитини це не бій, в якому є переможець і

переможений, а швидше шлях для пошуку оптимального для дитини та кожного з її батьків рішення.

З метою захисту прав і свобод людини і громадянина у випадках, встановлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може особисто або через свого представника звертатися до суду з позовом (заявою) в інтересах осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самотійно захистити свої права і свободи, брати участь у розгляді справ за його позовними заявами (заявами), а також на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи. При цьому Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен обґрунтувати суду неможливість особи самотійно здійснювати захист своїх інтересів. Невиконання Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини вимог щодо надання зазначеного обґрунтування має наслідком застосування положень, передбачених ст. 185 ЦПК України (ч. 2 ст. 56 ЦПК України, п. 10 ч.1 ст. 10 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Спеціаліст-психолог (психолог центру соціальних служб, шкільний психолог, приватний психолог, психолог системи органів МВС тощо) може приймати участь у справі з метою стимулювання до дружнього врегулювання спору, для об'єктивності з'ясування думки дитини, ставлення дитини до реальних явищ, надання суду роз'яснень і консультацій.

У визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за

нововиявленими або виключними обставинами (ч. 3 ст. 56 ЦПК України). Прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист (ч. 2 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»). Наявність таких обставин обґрунтовується прокурором.

2.4 Докази і доказування у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Як зазначав Я. М. Романюк, обґрунтування і доведення сторонами в судовому процесі відповідності їх тверджень дійсності є процесуальною метою сторін. Адресатом цієї діяльності сторін є суд, процесуальною метою якого є встановлення фактичних обставин у справі [152, с. 167].

Сторони самі здобувають і подають докази й аргументи, на яких ґрунтуватиметься рішення, судова процедура концентрується головним чином на зіткненні протилежних доказів і аргументів, наданих сторонами, а сторони мають рівні можливості представляти й обговорювати свої справи з тим, хто приймає рішення [3, с. 85].

Спір про визначення місця проживання малолітньої дитини не є ординарним спором, в якому прагматично підлягають дослідженню докази. При вирішенні цієї категорії спорів суду необхідно визначити найкращі інтереси дитини, врахувати баланс інтересів батьків та інтересів дитини, інших дітей. Отже, суду належить, зокрема, встановити такі обставини як рівень освіченості дитини, прихильність дитини до кожного з батьків, наявність фізичних та емоційних контактів між дитиною та кожним з батьків,

чи була забезпечена дитина турботою, гарним доглядом, освітою, стан здоров'я дитини тощо. Суд може зробити висновки та визначити найкращі інтереси дитини лише маючи повну та актуальну інформацію.

У спорах про визначення місця проживання малолітньої дитини кожен з батьків, як правило, намагається довести, що має право на те, щоб дитина проживала саме з ним, а не з іншим з батьків. Водночас це доволі часто пов'язано із звинуваченням іншої сторони у неналежному забезпеченні інтересів і благополуччя дитини.

У цивільному процесі доказування становить важливий аспект процесуальної діяльності. Завдання цивільного судочинства щодо справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ і захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів можуть бути досягнуті за умов одержання фактичних даних, які основою для вирішення цивільної справи.

Доказуванням є діяльність учасників справи та суду, яка здійснюється з дотриманням норм процесуального права з метою встановлення фактичних обставин у справі. Процес доказування здійснюється у формах збирання, подання, дослідження і оцінки доказів.

Змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, а також рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом визначені ст. 129 Конституції України одними з основними із засад (принципів) судочинства.

Вказані принципи знайшли свій розвиток у ч. 3 ст. 2 ЦПК України.

Також до принципів цивільного судочинства, пов'язаних із доказуванням, можна віднести безпосередність подання сторонами та іншими учасниками справи доказів до суду, як це передбачено у ч. 1 ст. 83 ЦПК України.

Інститут доказування є одним із центральних у системі цивільного процесуального права.

У контексті загальної теорії цивільного процесу інститут доказів і доказування досліджували: С. С. Бичкова, К. В. Гусаров, Н. О. Кіреєва, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Г. П. Тимченко, В. І. Тертишніков, Ю. Д. Притика, С. Я. Фурса, Ю. С. Червоний, Г. В. Чурпіта, М. Й. Штефан та ін. На монографічному рівні проблемам доказування присвятили свої праці В. Д. Андрійцьо «Теоретичні проблеми доказування в цивільному судочинстві України» (Ужгород, 2014 р.) [1] та О. О. Грабовська «Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України» (К., 2018 р.) [20].

В. Д. Андрійцьо охарактеризував модель цивільного процесуального доказування як систему положень, які визначають завдання цивільного судочинства, особливості здійснення цивільної процесуальної діяльності й умови її реалізації та поєднання прав і обов'язків осіб, які беруть участь у справі, щодо обґрунтування своїх вимог і заперечень, заходи захисту та цивільної процесуальної відповідальності, в контексті створюваної сьогодні концепції соціального суду в Україні [1, с. 12]

Крім того, за часів незалежності України була захищена низка дисертаційних досліджень, присвячених окремим аспектам доказового права, серед яких роботи: І. В. Верещинської, М. О. Гетманцева, К. Б. Дрогозюка, О. Ф. Дорошенко, О. С. Захарової, П. С. Захарової, Е. С. Зеленька, А. Ю. Каламайко, О. М. Лазько, Т. В. Руди, Я. М. Садикової, О. І. Сліпченко, Т. С. Супрун, Р. В. Тертишнікова, Н. Б. Фартушка, В. П. Феннича, Т. С. Цюри, Д. В. Шкрєбця та ін.

Принцип змагальності застосовувався у цивільному судочинстві з давніх часів. Зокрема, у період Русі (Руська правда) використовувалися такі докази, як пояснення сторін, покази свідків, речові докази, письмові докази і присяга.

Відповідно до статей 12, 81 ЦПК України кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим

Кодексом. Докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях.

Підстави звільнення від доказування передбачені ст. 82 ЦПК України. Не підлягають доказуванню обставини, які визнаються сторонами або визнані судом загальновідомими, а також преюдиційні обставини, встановлені судовими рішеннями при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом.

Преюдиційність – це обов'язковість фактів, встановлених судовим рішенням, що набрало законної сили в одній справі для суду при розгляді інших справ. Преюдиційно встановлені факти не підлягають доказуванню, оскільки їх з істинністю вже встановлено у рішенні чи вирокі і немає необхідності встановлювати їх знову, тобто піддавати сумніву істинність та остаточність судового рішення, яке вступило в законну силу. Суть преюдиції полягає в неприпустимості повторного розгляду судом одного й того ж питання між тими ж сторонами. Правила про преюдицію спрямовані не лише на заборону перегляду фактів і правовідносин, які встановлені в судовому рішенні, що вступило в законну силу. Вони також сприяють додержанню процесуальної економії в іншому судовому процесі. У випадку преюдиціального установлення певних обставин особам, які беруть участь у справі (за умови, що вони брали участь у справі при винесенні преюдиційного судового рішення), не доводиться витратити час на збирання, витребування і подання доказів, а суду – на їх дослідження і оцінку. Усі ці дії вже здійснювалися у попередньому процесі, і їхнє повторення було б не лише недоцільним, але й неприпустимим з точки зору процесуальної економії. Для судових рішень важливою умовою преюдиціальності фактів, що містяться в рішенні суду, є суб'єктний склад спору. Отже, преюдиціальне значення мають лише судові рішення у справі, в якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Преюдицію утворюють виключно лише ті обставини, які безпосередньо досліджувалися і

встановлювалися судом, що знайшло відображення в мотивувальній частині судового рішення [93].

Суд вирішує спір на підставі доказів, поданих учасниками справи і за загальним правилом з власної ініціативи не може збирати докази, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених цим Кодексом.

У той же час суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб (ч. 2 ст. 13 ЦПК України).

У справах про визначення місця проживання дитини, суд, з метою захисту прав дитини, повинен займати активну позицію і ґрунтовно встановлювати всі обставини, які мають значення для правильного вирішення спору та дають підстави визначитись із тим, що буде відповідати найкращим інтересам дитини, не обмежуючись лише обставинами, на які посилаються сторони у своїх вимогах чи запереченнях [102].

У випадках, визначених статтею 84 ЦПК України, суд може витребувати докази. Суд може витребувати докази також до подання позову як захід забезпечення доказів у порядку, встановленому статтями 116-118 цього Кодексу, у випадку, якщо є підстави вважати, що подання цих доказів суду у подальшому може стати утрудненим або неможливим.

На необхідність розмежування ухвал суду першої інстанції про витребування доказів та про забезпечення доказів звернув увагу Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у постанові від 01 листопада 2021 року у справі № 520/14132/18 (провадження № 61-13531сво21) [116].

Велика Палата Верховного Суду неодноразово наголошувала на необхідності застосування передбачених процесуальним законом стандартів доказування та зазначала, що принцип змагальності забезпечує повноту

дослідження обставин справи. Зокрема, цей принцип передбачає покладення тягаря доказування на сторони. Водночас цей принцип не створює для суду обов'язок вважати доведеною та встановленою обставину, про яку стверджує сторона. Таку обставину треба доказувати таким чином, аби реалізувати стандарт більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим, ніж протилежний. Тобто певна обставина не може вважатися доведеною, доки інша сторона її не спростує (концепція негативного доказу), оскільки за такого підходу принцип змагальності втрачає сенс (пункт 81 постанови Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі № 129/1033/13-ц) [90].

Необхідно виходити з того, що справи про визначення місця проживання малолітньої дитини не є звичайними справами, які підлягають вирішенню у порядку цивільного судочинства.

Європейський суд з прав людини, надаючи оцінку дотриманню національними судами гарантій, передбачених статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підкреслював, що суди розглядали справу про визначення місця проживання дитини як звичайну цивільну справу, де кожна сторона мала довести свої вимоги, однак розгляд такого питання це не звичайне судове провадження. Судам потрібно вирішити не лише те, яка сторона надала переконливіші докази, але набагато важливішим є встановлення того, що найкраще відповідає інтересам дитини. Суди не могли зробити цього без отримання широкої та актуальної фактичної бази, зокрема у формі висновків експертів, які вивчають різні аспекти справи, зокрема найкращі інтереси дитини [149].

Як правило, батьки дитини мають приблизно однакові позитивні якості та характеристики, і участь у вихованні дитини кожного з них є однаково важливою.

При розгляді спору щодо визначення місця проживання дитини суди мають дослідити сімейну ситуацію та цілий ряд факторів, зокрема

фактичного, емоційного, психологічного, матеріального та медичного характеру, і здійснити збалансовану і розумну оцінку відповідних інтересів кожної особи при прийнятті найкращого для дитини рішення. Водночас необхідно встановлювати наявність та ступінь небезпеки для фізичного та психічного здоров'я дитини після зміни місця проживання.

Виходячи із вищенаведеного, при розгляді цієї категорії справ суду доцільно використовувати право витребування доказів та вирішувати у межах заявлених вимог з метою дотримання інтересів дитини питання, пов'язані із забезпеченням виконуваності судового рішення. Наприклад, у випадку, коли суд вважає необґрунтованим висновок органу опіки та піклування, виникає необхідність в інших доказах, зокрема у висновках експертів, спеціалістів.

У випадку, коли один із батьків під час розгляду справи змінив місце проживання дитини без згоди іншого, доцільно наділити суд правом при визначенні місця проживання з тим із батьків, з яким дитина фактично не проживає, одночасно вирішувати питання про зобов'язання відповідача передати дитину позивачу.

Кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій.

Частиною 1 статті 76 ЦПК України визначено, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Докази в цивільному процесі характеризуються єдністю таких елементів: 1) змісту доказів; 2) процесуальної форми доказів; 3) процесуального порядку одержання, дослідження та оцінки змісту і процесуальної форми доказів [195, с. 215].

Виходячи з положень ст. 77 ЦПК України, подані сторонами та іншими учасниками справи докази повинні містити інформацію, яка відноситься до

предмету доказування. Суд не бере до розгляду докази, що не стосуються предмета доказування.

В. В. Комаров зазначає, що процесуальне доказування, як елемент процесуального провадження, спрямоване на визначення фактів, необхідних для розгляду цивільної справи, збір та дослідження доказів. Для кожного процесуального провадження є характерною своя специфіка доказування щодо предмета доказування, суб'єктів доказування, засобів доказування тощо. Предмет доказування – це коло фактів матеріально-правового значення, необхідних для вирішення справи по суті. Факти, які належать до предмета доказування, необхідно відрізнити від інших фактів, які встановлюються при розгляді справи, однак не пов'язані з правильним вирішенням питання про права і обов'язки сторін [47, с. 47].

Предмет доказування та обсяг доказів формуються у суді першої інстанції. У справах про визначення місця проживання дитини судам потрібно вирішувати питання не лише про те, яка сторона надала переконливіші докази, а, що найважливіше, яке рішення корелюється з найкращими інтересами дитини.

Обсяг доказів на стадії апеляційного перегляду справи може збільшитись лише у виняткових випадках, якщо учасник справи наведе обґрунтовані аргументи на підтвердження неможливості їх подання до суду першої інстанції з причин, що об'єктивно не залежали від нього.

У відповідності до частин 1–2 ст. 161 СК України під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення.

Отже, до предмету доказування у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини можна віднести обставини:

сутність і зміст відносин дитини з кожним із батьків, ступінь їхньої участі у вихованні дитини;

- зрілість та погляди дитини;
- прихильність дитини до кожного з батьків;
- стан здоров'я дитини, наявність у дитини особливих потреб та порядок їх задоволення;
- попередня поведінка кожного із батьків (як позитивний, так і негативний досвід);
- економічні чинники, зайнятість кожного з батьків та їхні доходи;
- безпекові питання, особливо протягом дії режиму воєнного стану;
- умови проживання, навчання, розвитку здібностей дитини;
- можливий вплив, що буде мати місце при зміні дитиною місця проживання;
- бажання батьків проживати разом з дитиною та бути її безпосереднім опікуном;
- зловживання батьками спиртними напоями або наркотичними засобами, вчинення батьками аморальної поведінки, яка може зашкодити розвитку дитини, застосування насильства та ін.

Встановлення та оцінка вказаних обставин дозволяє суду зробити обґрунтований висновок щодо інтересів малолітньої дитини, умов для її сталого розвитку. Цей перелік обставин не можна вважати вичерпним.

Відповідно до ст. 402. Типового закону США про шлюб і його розірвання 1979 р. поняття найкращі інтереси дитини охоплює сукупність усіх чинників, зокрема: 1) докази здатності кожного з батьків особисто піклуватися про дитину; 2) характер взаємовідносин дитини з кожним з батьків; 3) бажання кожного з батьків проживати з дитиною; 4) збереження умов життя дитини, які склалися (місце проживання, школа, друзі); 5) бажання самої дитини; 6) психічне та фізичне здоров'я всіх зацікавлених осіб [157, с. 85].

Виходячи зі змісту норм Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р. та судової практики, запропоновано включати до предмета доказування у справах про повернення

дитини таке коло обставин: 1) факт наявності у позивача прав опіки (піклування) дитиною; 2) факт здійснення цих прав (тобто виконання батьківських прав і обов'язків) позивачем у момент незаконного переміщення дитини; 3) незаконність переміщення або утримування дитини, що включає у т.ч. доведення постійного (звичайного) місця проживання дитини; 4) підстави, за наявності яких відповідно до ст. 13 Конвенції може бути відмовлено у видачі розпорядження про повернення дитини [199, с. 378].

Відповідно до статей 77–80 ЦПК України докази повинні відповідати критеріям належності, допустимості, достовірності та достатності.

Однією з ознак доказів, яка визначає їх зв'язок із обставинами, які підлягають встановленню у справі про визначення місця проживання дитини, є їх належність, тобто наповненість інформацією, дотичною до предмета доказування. Належність доказів має право обґрунтовувати сторона, яка їх подає, а оцінку доказам, зокрема і щодо їх належності, надає суд.

Зокрема, відповідно до статті 78 ЦПК України подані докази повинні відповідати критерію допустимості, який фактично зобов'язує учасника цивільного процесу дотримуватись порядку, встановленого законом, при отриманні доказів. Процесуальний закон забороняє суду брати до уваги докази, отриманні з порушенням встановленого законом порядку. Мотиви відхилення доказу суд викладає у судовому рішенні. Окрім цього, обставини, що згідно з законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування.

Допустимість кожного конкретного доказу залежить від дотримання процесуального порядку отримання, дослідження та оцінки змісту і процесуальної форми доказу. Порушення вимог закону, що пред'являються до порядку формування засобів доказування як процесуальної форми судових доказів, тягне недопустимість цих засобів доказування, неможливість використання фактичних даних, які містяться в них, для встановлення істини у справі [200, с. 195].

У справі щодо визначення місця проживання малолітньої дитини суд може визнати недопустимими доказами, зокрема: висновок органу опіки і піклування, складний з порушення Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866, довідки, рішення, прийняті та складені представниками незаконних утворень на тимчасово окупованій території України, тощо.

У той же час необхідно враховувати, що виходячи з положень Консультативного висновку Міжнародного суду ООН від 21 червня 1971 року «Юридичні наслідки для держав щодо триваючої присутності Південної Африки у Намібії» [216], який полягає в тому, що не можуть визнаватися недійсними всі документи, видані на окупованій території, зокрема про народження, смерть, шлюб, оскільки це може негативно вплинути на права мешканців такої території, національні суди беруть до уваги та оцінюють разом з іншими доказами в їх сукупності вказані документи, видані органами і установами, що перебувають на тимчасово окупованій території України, визначеній Верховною Радою України.

Статтею 79 ЦПК України передбачено, що достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Категорія достовірності свідчить про наявність відомостей про предмети, події та явища, які мають (мали) місце у реальній дійсності, про відсутність у поданих доказах помилок, підроблень. При розгляді справи суд здійснює перевірку на предмет достовірності письмових, речових, електронних доказів, показань свідків. Виявлення суперечливих, взаємовиключних відомостей, що містяться у досліджених судом доказах, може свідчити про недостовірність певного доказу. Суд має право призначити в необхідних випадках експертизу, якщо є сумніви у достовірності письмових доказів.

Питання щодо достатності доказів для встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення спору, суд вирішує у межах своїх дискреційних повноважень, суддівського розсуду.

На відміну від українського цивільного судочинства, цивільному процесу США притаманна детальна регламентація дій, пов'язаних з процесом встановлення достовірності засобів доказування. Це питання регулюється Федеральними правилами про докази США. Правила щодо достовірності належать до такої групи доказових правил, які регулюють зміст доказів. До них відносяться: правило про компетентність свідка (достатню поінформованість про події) та дискредитацію його свідчень («competence of witness and impeachment»); правило про докази, які засновані на чутках («hearsay rule»); правило про найкращі докази («best evidence rule»). Цими нормами встановлені критерії достовірності доказів та визначаються випадки, коли належні докази можуть бути виключені із судового розгляду через те, що вони вважаються недостовірними [158, с. 74].

При вирішенні цивільних спорів суд також керується критерієм достатності доказів, коли докази, подані учасниками справи й досліджені судом, дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, що входять до предмета доказування. Достатність доказів слід вважати якісним показником. Докази, які є достатніми, надають суду можливість визначити обставини справи, інтереси батьків та дитини.

Достатніми доказами у цій категорії справ слід вважати докази, які повно розкривають сімейну ситуацію, надають суду можливість оцінити аспекти фактичного, емоційного, психологічного, матеріального та медичного характеру, і здійснити збалансовану і розумну оцінку відповідних інтересів кожної особи при прийнятті найкращого рішення для дитини.

Порядок подання доказів врегульовано статтями 83, 197 ЦПК України. Процесуальний закон, зокрема, визначає, що позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви. Відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинні подати суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи.

Докази, які не додані до позовної заяви чи до відзиву на неї, якщо інше не передбачено ЦПК України, подаються через канцелярію суду, з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або в судовому засіданні з клопотанням про їх приєднання до матеріалів справи.

Докази, які не були подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї.

Копії доказів (крім речових доказів), що подаються до суду, заздалегідь надсилаються або надаються особою, яка їх подає, іншим учасникам справи. Суд не бере до уваги відповідні докази у разі відсутності підтвердження надсилання (надання) їх копій іншим учасникам справи, крім випадку, якщо такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними.

Судовий доказ – поняття, у якому взаємопов'язані фактичні дані (інформація про обставини справи) та їх процесуальні джерела (засоби доказування), визначені цивільним процесуальним законом як зміст та процесуальна форма, але доказами і будь-якому випадку разі можна вважати лише інформацію (дані), про факти і обставини [20, с. 514].

Відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України процесуальною формою доказів, тобто засобами доказування, є: 1) письмові, речові і електронні докази; 2) висновки експертів; 3) показання свідків.

Сторони у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини можуть доводити обставини, які підтверджують їхні вимоги або заперечення, письмовими доказами: документами, які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору. Зокрема, сторони подають до суду документи, що засвідчують особу та вік дитини, факт укладення (розірвання) шлюбу, характеристики дитини та батьків за місцем проживання, роботи навчання, довідки про медичне обслуговування та відвідування дитиною навчальних закладів, позашкільних гуртків й занять,

висновки спеціалістів-психологів, акти обстеження матеріально-побутових умов, фотокартки, листи, довідки про історію притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності чи зловживань алкоголем або наркотичними засобами тощо.

Письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідчених копіях, якщо інше не передбачено ЦПК України. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього.

У відповідності до ст. 1 Закону України «Про інформацію» під документом розуміється матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі й просторі. У свою чергу інформацією визнаються будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 18 січня 2023 року у справі № 170/129/21 дійшла висновку, що позивач повинен надати засвідчені власноручним підписом копії письмових доказів, оригінали яких у нього є; подати за наявності копії письмових доказів, яких у нього немає, зазначивши, в якого учасника такі докази можуть бути витребувані судом, або заявити клопотання про витребування таких доказів. Позивач не несе обов'язку із засвідчення копій документів, оригіналів яких він не має [93].

Сторони у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини мають право використовувати такий засіб доказування як електронні докази (інформація в електронній (цифровій) формі), до числа яких процесуальним законом віднесено електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі докази згідно з ч. 2 ст. 100 ЦПК України подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним підписом, прирівняним до

власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги».

Серед особливостей електронних доказів виділяють наступні: неможливість безпосереднього сприйняття інформації, що обумовлює необхідність використання технічних та програмних засобів для одержання відомостей; наявність технічного носія інформації; можливість легко змінювати носій без втрати змісту; повна ідентичність електронних копій, які є ідентичними оригіналу; наявність специфічних реквізитів, так званих метаданих – інформації технічного характеру, яка закодована всередині файлів [40, с. 128].

Для доведення обставин у справі сторони наділені правом використовувати і речові докази – предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи.

У справах про визначення місця проживання дитини такими доказами можуть виступати дитячі речі, малюнки, іграшки, книги тощо.

За заявою учасників справи суд може викликати у судове засідання та допитати свідка про відомі йому обставини, які мають значення для вирішення питання про визначення місця проживання дитини. Такі процесуальні дії проводяться у порядку, передбаченому статтями 90–91 ЦПК України.

Отримання відомостей від суб'єкта є складним процесом, оскільки об'єктом дослідження виступають ментальні компоненти, за які відповідає психіка людини, що дає змогу їй носію не лише сприймати навколишній світ з усіма його формами, видами, процесами, тощо, а й акумулювати, отриману інформацію про весь світ, обробляти її та відтворювати [66, с. 224].

У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини суд за клопотанням сторін може допитати в якості свідків педагогів чи тренерів, які займаються навчанням й розвитком здібностей дитини, осіб, які

проживаються разом з дитиною чи мають з нею відносно постійний контакт, сусідів тощо.

Враховуючи особисті стосунки між членами сім'ї істотне значення може мати письмове опитування учасників справи як свідків (стаття 93 ЦПК України).

Висновок експерта з питань, пов'язаних з психологічним станом дитини, рівнем її розвитку, станом її здоров'я, може бути одним із ключових доказів у спорі про визначення місця проживання малолітньої дитини.

У відповідності до положень ст. 102 ЦПК України висновок експерта має містити докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові.

Висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи.

Суд призначає експертизу у справі за сукупності наступних умов: для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо, при цьому сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності.

У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини суд за клопотанням сторони може призначити судово-психологічну експертизу для з'ясування особливостей психофізичного стану дитини, її ставлення до батька, матері, визначення того, як може вплинути на емоційний стан і розвиток дитини її подальше постійне проживання з матір'ю або батьком тощо. За допомогою експертизи можливо з'ясувати ставлення дитини до проживання з одним із батьків або з кожним із них по черзі, вплив конфліктної ситуації на дитину. Така експертиза може призначатися щодо дитини, а також щодо батьків.

Також за необхідності може проводитися психолого-психіатрична або медико-психолого-психіатрична експертиза.

Експерту рекомендовано ставити питання щодо впливу сімейної ситуації, індивідуально-психологічних особливостей батьків, особливостей їх виховної поведінки на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини, впливу умов виховання кожного з батьків на психологічний стан та розвиток дитини [70].

На вирішення експерта-психолога можуть бути поставлені питання щодо визначення ставлення дитини до батька і матері, визначення прихильності дитини до кожного з батьків та її проявів, а також про реальні побажання дитини щодо місця її проживання з тим чи іншим з батьків. За результатами психологічної експертизи можуть бути вирішені питання щодо особливостей комунікативної поведінки дитини, наявності у поведінці дитини певних особливостей, а також щодо наявності ознак психологічного впливу на дитину.

Висновок за результатами психологічної експертизи надає можливість встановити психоемоційний стан дитини, зону її комфорту, ступінь впливу сімейної обстановки та виховної поведінки батька і матері на розвиток, психоемоційний стан дитини. Експерт може робити обґрунтовані прогнози наслідків такого впливу у майбутньому.

За відсутності належним чином мотивованого висновку органу опіки та піклування, висновку психологічної експертизи суду може бути достатньо важко сформулювати обґрунтовані висновки по суті спору. Необхідними доказами, на підставі яких суд визначає найкращі інтереси дитини, можуть бути, зокрема, висновок щодо контролю кожним із батьків над гнівом та агресією у стресових ситуаціях, оцінка батьків з точки зору придатності повноцінно виконувати батьківські обов'язки, висновок щодо залежності кожного із батьків від алкоголю або інших речовин. Такі дослідження мають проводитися на вимогу суду спеціалістами з питань дитячої опіки, зокрема

guardian ad litem ("GAL") [232], діяльність яких національним законодавством не врегульована.

Guardian Ad Litem (attorney ad litem) – це фактично опікун на один судовий процес, який призначається судом на будь-якій стадії судового розгляду для забезпечення захисту інтересів неповнолітньої особи.

Спеціалісти з питань дитячої опіки, зазвичай, мають опитати кожного з батьків кілька разів, провести психологічні тести, які виявлять особистість батьків і підхід до виховання, провести спостереження за взаємодією батьків зі своїми дітьми в різних ситуаціях і провести психологічні тести, які оцінюють благополуччя дитини. Вони опитують дитину. Також такі спеціалісти опитують сімейного лікаря (педіатра), вчителів, тренерів, сусідів, членів сім'ї, няню та інших осіб, пов'язаних з сім'єю, наділені правом за наказом суду досліджувати шкільні документи, медичні та психіатричні записи батьків і дитини, юридичні записи, особисті щоденники, фотографії, домашнє відео чи звукозаписи, а також проводити домашні візити. За результатами проведення дослідження спеціаліст з питань дитячої опіки надає суду звіт про здатність батьків повноцінно виконувати батьківські обов'язки, про психологічні потреби дитини (дітей) і розвитку, бажання дитини (дітей), якщо це доречно, і здатності кожного з батьків задовольнити ці потреби та бажання.

За відсутності на національному рівні належного правового регулювання діяльності незалежних спеціалістів з питань дитячої опіки, опікунів на один судовий процес, одним з основних доказів, який містить відомості щодо предмета доказування у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини, залишається письмовий висновок органу опіки та піклування щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи.

Аналізуючи різні підходи до природи цього доказу (самостійний засіб доказування у цивільній справі, висновок соціально-педагогічної експертизи умов життя та виховання дитини), зазначається, що висновок органу опіки та піклування є документом, що містить відомості про обставини, які мають значення для справи, самостійного значення як окремий засіб доказування висновок не має [11, с. 335].

Суд має право не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини, що передбачено ч. 6 ст. 19 СК України. Водночас, суд має навести мотиви відхилення висновків органу опіки і піклування. На необхідності дотримання такого порядку наголошував і ЄСПЛ, зокрема у рішенні «Т.А. AND OTHERS v. THE REPUBLIC OF MOLDOVA», §61 [149].

Наприклад, при розгляді справи № 203/2294/17 за зустрічними позовними вимогами батька і матері про визначення місця проживання дітей Верховний Суд погодився із оцінкою доказів судом першої інстанції, зокрема з тим, що висновки органу опіки та піклування щодо доцільності проживання дітей з матір'ю правильно не прийняті судом першої інстанції, оскільки не містять жодних обґрунтувань того, чому орган опіки та піклування дійшов вказаного висновку [114].

У судовій практиці мають місце непоодинокі випадки, коли орган опіки та піклування у своєму висновку недостатнім чином мотивує або не вказує з ким із батьків доцільно визначити місце проживання дитини, покладаючись на компетенцію та розсуд суду. Або орган опіки та піклування за місцем проживання матері та за місцям проживання батька надають висновки, які категорично суперечать один одному. Наявність таких висновків органу опіки та піклування, як правило, ускладнюють вирішення судом спору.

Слід звернути увагу, що, наприклад, судді США мають право звернутись до незалежного спеціаліста з питань дитячої опіки, який виконує роль такого собі квазіконсультанта і має провести необхідні інтерв'ю,

оцінювання й аналіз даних тощо та скласти звіт, в якому комплексно відобразити сімейні взаємовідносини у їхній динаміці, почути голос дитини з метою допомогти суду дійти висновків щодо потреб дитини та найкращих її інтересів. Цей звіт, витрати за складання якого покладаються на одну чи обидві сторони, також допомагає батькам сфокусуватись більше на інтересах дитини, ніж на конфліктах між ними та бути інструментом вирішення конфлікту та задоволення потреб дитини [230].

Ч. 1 ст. 103 ЦПК України суду надано право призначити експертизу у справі за сукупності таких умов: для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо; сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності.

У спорах про визначення місця проживання дитини доцільно застосовувати елементи соціальної концепції цивільного процесу, яка передбачає створення підстав для існування «сильного» судді. Ця концепція базується на тому, що результат розгляду справи має бути настільки справедливим, наскільки це можливо, а «сильний» суддя не може залишатися пасивним спостерігачем, і водночас спір має бути вирішений настільки швидко, наскільки можливо, оскільки суд в особі судді представляє інтереси суспільства у вирішенні спору, а держава зацікавлена в його вирішенні в максимально швидкий строк та способом, який спрямований на належний розвиток та виховання дитини [68, с. 85].

Виходячи із вищенаведеного, слід дійти висновку щодо доцільності наділення суду правом призначати психологічну експертизу при розгляді спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначенні місця проживання дитини, зокрема у випадку, коли суд не погоджується із висновками органу опіки та піклування або ці висновки є неповними, суперечать один одному чи іншим доказам у справі.

ЄСПЛ зазначав, що суди не можуть без отримання широкої та актуальної фактичної бази, зокрема у формі висновки експертів, які вивчають різні аспекти справи, визначити найкращі інтереси дитини [147].

Статтею 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей передбачено, що під час розгляду справи, що стосується дитини, перед прийняттям рішення судовий орган, зокрема, визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах дитини, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності [28].

Обставини, які мають значення для вирішення спору про визначення місця проживання дитини, можуть також встановлюватися на підставі показань свідків. Сторони, треті особи та їхні представники за їхньою згодою, в тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено цим Кодексом, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи.

За заявою учасника справи суд може викликати педагогів, тренерів, сусідів, які можуть повідомити обставини, які мають значення для справи.

Система правосуддя прислухається до дітей, серйозно ставиться до їх думок і має гарантувати захист прав дитини. Належна увага повинна приділятися поглядам та думці дитини у відповідності з її віком і зрілістю, що відповідає положенням статті 12 Конвенції про права дитини та частинам 1, 2 ст. 171 СК України.

Комітет з прав дитини у Загальному коментарі від 20 липня 2009 року № 12 звернув увагу, що суб'єктивне право дитини бути почутою є важливою цінністю та одним із головних принципів Конвенції про права дитини. Статтею 12 Конвенції не встановлено мінімального віку, коли дитини може вільно, без маніпулювання висловити свою думку. При з'ясуванні думки дитини можуть застосовуватися такі способи як малювання, ігри, оцінюються жести та прояви емоцій дитини у кожній конкретній справі. При визначенні місця проживання дитини доцільно залучати дитину не тільки під

час судового слухання, а під час досудових процедур і медіації. Інформація, досвід, навколишнє середовище, соціальні та культурні очікування та рівень підтримки – усе це сприяє розвитку здатності дитини формувати погляд [219].

У пункті 64 Керівних принципів Комітету Ради Європи щодо судочинства дружнього до дітей наголошено на необхідності докласти всіх можливих зусиль для збирання свідчень дітей у найбільш сприятливому оточенні і умовах, що ураховують їхній вік, рівень зрілості і розуміння, і будь-які труднощі у спілкуванні, які вони можуть мати [41].

Якщо відбувається провадження у суді за участю дитини, держави повинні створити такі умови, які б найменше травмували дитину. Це стосується як законодавчої бази, так і організаційних заходів, які можуть унеможливити негативний вплив на дитину [84, с. 21].

Суд має право у кожній конкретній справі визначити, яким чином може бути висловлена думка дитини – особисто або через представника. Стаття 45 ЦПК України передбачає, що малолітня або неповнолітня особа має право безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки.

Водночас, при з'ясуванні думки дитини доцільно зважати на те, що оцінка дитиною поведінки своїх батьків, життєвих обставин може бути необ'єктивною та зумовленою різними важелями впливу. У зв'язку з цим, законодавець передбачив право суду ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України).

Згода дитини на проживання з одним з батьків не повинна бути абсолютною для суду, якщо така згода не буде відповідати інтересів дитини та сприяти захисту її прав.

Під час вирішення спору у сімейному суді Ізраїлю за наявності згоди батьків дитина може провести конфіденційне спілкування з соціальним працівником. Висновки за результатами такого спілкування надаються судді і

не відкриваються для батьків та їхніх представників. Дитина має право ініціювати зустріч з суддею за участі соціального працівника без участі батьків та їхніх представників. Суддя також має право вимагати, щоб дитина зустрілася з ним.

Суд враховує висловлену дитиною думку системно, з'ясовуючи належно фактичні обставини справи, досліджуючи та надаючи належну правову оцінку зібраним у справі доказам у їх сукупності, що в результаті сприятиме правильному вирішенню питання місця проживання дитини. Тільки так будуть забезпечені найкращі інтереси дитини, а не інтереси та бажання батьків, які вони не можуть чи не бажають вирішувати в позасудовий спосіб [112].

Порядок дослідження доказів суд визначає у підготовчому провадженні. Всі докази у справі безпосередньо досліджуються судом у порядку, передбаченому статтями 229–239 ЦПК України.

Відповідно до ст. 82 ЦПК України підставами звільнення від доказування є:

1) обставини, які визнаються учасниками справи. Такі обставини не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованого сумніву в достовірності цих обставин або добровільності їх визнання. Обставини, які визнаються учасниками справи, вказуються в заявах по суті справи, поясненнях учасників справи, їх представників.

При цьому ч. 2 ст. 82 ЦПК України передбачено, що учасник справи, який визнав обставини, має право відмовитися від їх визнання. Відмова від визнання обставин приймається судом, якщо особа, яка відмовляється, доведе, що вона визнала ці обставини внаслідок помилки, що має істотне значення, обману, насильства, погрози або тяжкої обставини, або обставини визнано в результаті зловмисної угоди його представника з іншою стороною;

2) обставини, визнані судом загальновідомими. Такі обставини не потребують доказування через очевидність об'єктивності їх існування. Зазвичай, загальновідомими події, виникнення, зміна або припинення яких не

залежить від волі учасника справи: збройний конфлікт, аварії, землетрус, пожежа тощо);

3) обставини, встановлені рішенням суду в господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, при розгляді іншої справи, в якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом;

4) обставини, що підтверджують, що мали місце дії (бездіяльність) особи та чи вчинені вони цією особою, встановлені у вирокі суду в кримінальному провадженні, ухвалі про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності або постанові суду у справі про адміністративне правопорушення, які вступили в законну силу, якщо суд розглядає справу про правові наслідки дій чи бездіяльності особи, щодо якої винесено вирок, ухвалу або постанову суду.

У той же час у відповідності до ч. 7 ст. 82 ЦПК України правова оцінка певного факту, надана судом при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для суду. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності.

Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів) (стаття 89 ЦПК України).

За результатами оцінки доказів суд визначає інтереси дитини, встановлює найбільш благополучні для неї умови розвитку і виховання, визначає спосіб фізичної опіки над дитиною.

При оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини суд бере до уваги думку дитини, особливості її характеру та поведінки, уподобань та

схильностей, право дитини на освіту та охорону здоров'я, збереження сім'ї, контакт з обома батьками, безпеку дитини та благополуччя для неї середовище.

Висновки до розділу 2

За результатами аналізу основних процесуальних аспектів вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини можна зробити наступні висновки:

1. Матеріально-правовими передумовами реалізації права на подання позову про визначення місця проживання дитини є:

- а) малолітній вік дитини (до 14 років);
- б) кровне споріднення між батьками та дитиною (факт усиновлення);
- в) батьки за взаємною згодою не змогли визначити місце проживання малолітньої дитини;
- г) цивільна процесуальна дієздатність сторін спору.

2. Процесуально-правовими передумовами реалізації права на подання до суду позовної заяви про визначення місця проживання дитини є:

- а) позов підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства, загального позовного провадження;
- б) відсутнє таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;
- в) у провадженні цього чи іншого суду відсутня справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;
- г) відсутнє рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав.

3. Справи про визначення місця проживання малолітньої дитини підлягають розгляду судом за правилами загальної територіальної

підсудності. За результатами дослідження запропоновано статтю 28 ЦПК України доповнити положеннями про те, що спори про визначення місця проживання дитини можуть розглядатися судом за місцем проживання того з батьків, який переважно здійснює опіку над дитиною (з яким більшу частину часу проживає дитина (діти)).

4. Предмет доказування у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини становлять наступні обставини: сутність і зміст стосунків відносин дитини з кожним із батьків, ступінь участі батьків у вихованні дитини; зрілість та погляди дитини; прихильність дитини до кожного з батьків; стан здоров'я дитини, наявність у дитини особливих потреб та порядок їх задоволення; попередня поведінка кожного із батьків (як позитивний, так і негативний досвід); економічні чинники, зайнятість кожного з батьків та їхні доходи; безпекові питання; умови проживання, навчання, розвитку здібностей дитини; можливі наслідки зміни дитиною місця проживання; бажання батьків проживати разом із дитиною та бути її безпосереднім опікуном; зловживання батьками спиртними напоями та (або) наркотичними засобами, вчинення батьками аморальної поведінки, яка може зашкодити розвиткові дитини, застосування насильства тощо.

Встановлення та оцінка вказаних обставин дозволяє суду зробити обґрунтований висновок щодо інтересів малолітньої дитини, умов для її сталого розвитку. Цей перелік обставин не можна вважати вичерпним.

5. У випадку, коли суд не погоджується із висновком органу опіки та піклування щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, висновками експертів, наданими сторонами (вважає їх немотивованими), за відсутності інших достовірних і достатніх доказів, на підставі яких підлягають встановленню обставини у справі щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, суду доцільно вирішувати питання про призначення психологічної експертизи чи залучення спеціалістів у галузі дитячої психології та педагогіки з метою визначення найкращих інтересів дитини.

6. Доцільно також уточнити у процесуальному законі порядок збору судом за власною ініціативою доказів з метою захисту інтересів малолітньої дитини. Наприклад, у випадку, коли суд вважає необґрунтованим висновок органу опіку та піклування, виникає необхідність в інших доказах, зокрема у висновках експертів, спеціалістів. Ч. 1 статті 103 ЦПК України доцільно доповнити пунктом «3» наступного змісту: «при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначенні місця проживання дитини, суд не погоджується із висновками органу опіки та піклування».

7. Необхідно врегулювати порядок призначення судом спеціалістів з питань дитячої опіки, зокрема Guardian Ad Litem ("GAL"), визначити вимоги до них, порядок набуття права на здійснення відповідної діяльності та порядок її здійснення. Спеціалістів з питань опіки доцільно наділити повноваженнями на підставі ухвали суду опитувати кожного з батьків, проводити психологічні тести, які виявлять особистість батьків і підхід до виховання, проводити спостереження за взаємодією батьків зі своїми дітьми в різних ситуаціях і проводити відповідні заходи, за результатами яких оцінюється благополуччя дитини. Також таких спеціалістів суд може уповноважити опитати сімейного лікаря (педіатра), вчителів, тренерів, сусідів, члени сім'ї, няню та інших осіб, пов'язаних з сім'єю, дослідити шкільні документи, медичні та психіатричні записи батьків і дитини, юридичні документи, особисті щоденники, фотографії, домашнє відео чи звукозаписи, а також проводити домашні візити. За результатами проведення дослідження спеціаліст з питань дитячої опіки зобов'язаний надати суду звіт про здатність батьків повноцінно виконувати батьківські обов'язки, про психологічні потреби дитини (дітей) і розвитку, бажання дитини (дітей), якщо це доречно, і здатності кожного з батьків задовольнити ці потреби та бажання.

8. Потребує вдосконалення процедура заслуховування судом думки малолітньої дитини, створення для цього комфортних для дитини умов. З цією метою можливо використати, зокрема, досвід Ізраїлю та Франції, про

який йшлося у підрозділі 2.4, наділити суд правом уповноважити спеціаліста у справах дітей опитати дитини або контактувати з дитиною без участі сторін спору.

9. Відповідно до ст. 156 СК України право на безоплатну правову допомогу надано лише неповнолітнім батькам. Разом з тим, ч. 2 ст. 10 та ч. 2 ст. 18 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» перебачено, що звернення про надання правових послуг, що стосуються дітей, подаються їх законними представниками. У таких умовах дитині доволі важко самостійно захистити свої інтереси, особливо від батьків, які можуть зловживати своїми правами. Ця ситуація може бути вирішена шляхом внесення відповідних змін до СК України, Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», які деталізували б процесуальне становище малолітнього (неповнолітнього), щодо якого суд вирішує відповідні правові питання, а також визначали право малолітньому (неповнолітньому) за сприяння служб у справах дітей самостійно звернутися за безоплатною правовою допомогою адвоката.

10. Доцільно розглянути необхідність запровадження обов'язкової медіації у справах щодо батьківської опіки та контактів з дитиною, як процесуальної передумови звернення до суду з позовом.

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ І ВИРІШЕННЯ СУДОМ СПРАВ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ

3.1 Virішення питання про відкриття провадження у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Відкриття провадження у цивільній справі є першою, початковою стадією процесуальної діяльності суду з вирішення спору, що виник між сторонами і розгляд якого у суді ініційований позивачем.

Питання про відкриття провадження у справі (відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позовної заяви без руху) суддя суду першої інстанції вирішує одноособово.

З метою усунення корупційних ризиків та будь-яких сумнівів у неупередженості та безсторонності суду визначення судді або колегії суддів (судді-доповідача) у національних судах для розгляду конкретної справи здійснюється Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою у порядку, визначеному ЦПК України (автоматизований розподіл справ).

Частинами 5–9 ст. 43 ЦПК України визначено основні правила, відповідно до яких здійснюється використання Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи. Також Вищою радою правосуддя 17 серпня 2021 року затверджено положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС.

Використання сторонами та судом ЄСІКС (ЄСІТС) є особливо актуальним в умовах воєнного стану, зменшення фінансування судової системи.

При автоматизованому розподілі судових справ із загального списку суддів визначаються судді, які мають повноваження та відповідну спеціалізацію (за наявності) щодо розгляду судової справи на момент автоматизованого розподілу; здійснюється розрахунок коефіцієнтів

навантаження; здійснюється визначення судді для розгляду конкретної судової справи за принципом випадковості та у хронологічному порядку надходження справ. Результатом автоматизованого розподілу (повторного розподілу) судових справ є протокол, що автоматично створюється автоматизованою системою. Копія такого протоколу в електронній чи паперовій формі підписується уповноваженими особами апарату суду та видається (надсилається) заінтересованій особі не пізніше наступного дня після подання до суду відповідної заяви (пункти 60, 65 Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС, затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21) [86].

Після отримання за результатами автоматизованого розподілу позовної заяви (не пізніше наступного дня після реєстрації позовної заяви) суддя здійснює перевірку її на відповідність вимогам статей 175, 177 ЦПК України.

Суддя перевіряє позовну заяву з урахуванням предметної та суб'єктної юрисдикції спору, територіальної підсудності, а також форми позовної заяви, наявності всіх додатків до неї.

У разі надходження до суду справи після закриття провадження Верховним Судом чи судом апеляційної інстанції, яка розглядалася в порядку господарського чи адміністративного судочинства, суд перевіряє наявність підстав для залишення позовної заяви без руху відповідно до вимог цивільного процесуального закону, чинного на день подання позовної заяви до відповідного суду.

Цивільним процесуальним законом передбачено розгляд цієї категорії спорів (первісного позову) за правилами загальної територіальної юрисдикції. Суд позбавлений можливості при визначенні своєї компетенції на час вирішення питання про відкриття провадження у справі враховувати тривалість проживання дитини поза межами місця проживання відповідача, домовленість між батьками щодо місця вирішення спору, характер та місцезнаходження основних доказів, ступінь фінансових труднощів сторін,

пов'язаних з участю в суді саме у цьому населеному пункті, спроможність оперативно вирішити ситуацію.

У позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини, окрім найменування суду, має бути зазначено повне ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) сторін та інших учасників справи, їх місце проживання чи перебування, поштовий індекс, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб – громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номери засобів зв'язку, офіційної електронної адреси та адреси електронної пошти. Доцільно визнати за необхідне зазначення позивачем у позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини повного прізвища та імені дитини, її дати та місця народження, місця реєстрації та фактичного місця проживання, номер документу, що посвідчує особу, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти, відомості про наявність або відсутність електронного кабінету.

Також у позовній заяві позивач має зазначити зміст позовних вимог, вказати спосіб захисту прав та інтересів, тобто яким чином він має намір визначити місце проживання малолітньої дитини (за місцем проживання позивача, з почерговим проживанням з кожним із батьків за певним графіком або проживання дитини за певною адресою з почерговим проживанням батьків з дитиною), чи є необхідність у примусовій передачі дитини позивачу. Якщо позов подано до кількох відповідачів (батька, діда, баби), позивач у позовній заяві вказує позовні вимоги щодо кожного з них (п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України).

Спосіб захисту прав та інтересів має призводити до вирішення спору між батьками щодо їхнього права на визначення місця проживання малолітньої дитини, враховувати інтереси дитини, сприяти створенню благополучної атмосфери для розвитку дитини.

Можна підкреслити, що визначення місця проживання малолітньої дитини не відноситься до способів захисту прав та інтересів, передбачених статтею 18 СК України.

Резвова О. В., наприклад, вважає, що такий спосіб захисту прав щодо виховання, як визначення місця проживання дитини, є спеціальним і спрямований на припинення порушень сімейних прав батьків і дітей або їх попередження [131, с. 17].

Такий спосіб захисту застосовується судом, виходячи, зокрема, з інтересів дитини, принципу рівності прав батьків та положень ст. 161 СК України, ч. 1 ст. 5 ЦПК України.

Способами захисту прав та інтересів (батьків та дитини), які позивач має зазначити у позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини, слід визначити наступні:

1. Спільна фізична опіка – почергове проживання дитини у помешканні кожного з батьків за відповідним графіком.
2. Визначення місця проживання дитини у помешканні, в якому дитина проживала, а батьки почергово приїжджатимуть і виїжджатимуть згідно з узгодженим графіком.
3. Визначення місця проживання дитини з одним із батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим з батьків.

У позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини має бути вказана підстава позову, тобто факти і обставини, якими обґрунтовано вимоги відповідно до ст. 161 СК України. Такими фактами у даній категорії справ можуть бути: кровне споріднення між батьками та дитиною (усиновлення), розірвання шлюбу чи окреме проживання батьків, недосягнення згоди між батьками щодо місця проживання дитини, бажання дитини проживати разом з одним чи по черзі з обома батьками, необхідність забезпечення найкращих інтересів дитини з урахуванням її віку, здібностей, прихильностей.

Під час дії режиму воєнного стану трапляються непоодинокі випадки пред'явлення позову за відсутності фактичного спору між батьками про визначення місця проживання малолітньої дитини з батьком з метою здобуття права на відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації чи права на виїзд за межі України. Отже судам при розгляді цивільних справ про визначення місця проживання малолітньої дитини необхідно детально з'ясувати підстави позову та обставини справи.

На підтвердження вказаних фактів та обставин (явища зовнішнього світу, що мають значення для вирішення спору судом) позивач має надати докази, які він зазначає у позовній заяві.

Позивач вказує перелік документів та інших доказів, що додаються до позовної заяви, зазначає докази, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності), про наявність у позивача або іншої особи оригіналів письмових або електронних доказів, копії яких додано до заяви

Також у позовній заяві доцільно вказати відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору між батьками про визначення місця проживання малолітньої дитини, якщо такі проводилися, зокрема із залученням та використанням повноважень органів опіки та піклування, або застосуванням медіації.

Позивач у позовній заяві повідомляє суд про вжиття заходів забезпечення доказів або позову до подання позовної заяви, якщо такі здійснювалися.

Документи, які подаються учасниками справи до суду або надсилаються іншим учасникам справи в паперовій формі, скріплюються власноручним підписом учасника справи (його представника).

Позивач має право подати позов до суду в електронній формі з використанням ЄСІТС.

Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС) – це сукупність інформаційних та телекомунікаційних підсистем (модулів), які забезпечують автоматизацію визначених законодавством та цим Положенням

процесів діяльності судів, органів та установ в системі правосуддя, включаючи документообіг, автоматизований розподіл справ, обмін документами між судом та учасниками судового процесу, фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції, складання оперативної та аналітичної звітності, надання інформаційної допомоги суддям, а також автоматизацію процесів, які забезпечують фінансові, майнові, організаційні, кадрові, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби користувачів ЄСІТС (пункт 3 Положення).

Процедура реєстрації в ЄСІТС (реєстрація Електронного кабінету, реєстрація офіційної електронної адреси) передбачає проходження запропонованої засобами Електронного кабінету процедури реєстрації з використанням кваліфікованого електронного підпису, та внесенням контактних даних особи, зокрема адреси електронної пошти, номера телефону (в тому числі мобільного), зазначенням інших засобів зв'язку, які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику.

Користувачі зобов'язані вносити повну та актуальну інформацію в Електронний кабінет в обсязі, визначеному функціональними можливостями ЄСІТС, невідкладно після створення, отримання або зміни такої інформації.

ЦПК України визначає, що адвокати, нотаріуси, державні та приватні виконавці, арбітражні керуючі, судові експерти, органи державної влади та інші державні органи, зареєстровані за законодавством України як юридичні особи, їх територіальні органи, органи місцевого самоврядування, інші юридичні особи, зареєстровані за законодавством України, реєструють свої електронні кабінети в ЄСІТС або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в обов'язковому порядку. Інші особи реєструють свої електронні кабінети в ЄСІТС або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в добровільному порядку.

Процесуальні наслідки, передбачені цим Кодексом у разі звернення до суду з документом особи, яка відповідно до цієї частини зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його,

застосовуються судом також у випадках, якщо інтереси такої особи у справі представляє адвокат.

Якщо реєстрація електронного кабінету у ЄСІТС або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, суперечить релігійним переконанням особи, яка зобов'язана його зареєструвати відповідно до цієї частини, передбачені цим Кодексом процесуальні наслідки звернення до суду такою особою без реєстрації електронного кабінету у вигляді залишення її документа без руху, його повернення або залишення без розгляду не застосовуються за умови, що особа заявила про такі обставини одночасно із поданням відповідного документа шляхом подання окремої обґрунтованої письмової заяви.

Реєстрація в ЄСІТС або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, не позбавляє права на подання документів до суду в паперовій формі.

Особа, яка зареєструвала електронний кабінет в ЄСІТС або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, може подавати процесуальні, інші документи, вчиняти інші процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою ЄСІТС або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, з використанням кваліфікованого електронного підпису або засобів електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри, відповідно до вимог законів України "Про електронні документи та електронний документообіг" та "Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги", якщо інше не передбачено цим Кодексом.

Національні суди, враховуючи сучасні реалії, як правило, приймали до розгляду процесуальні документи, які надходили на офіційну електронну адресу суду і були скріплені електронним підписом учасника справи-фізичної особи. Водночас, при поданні процесуальних документів адвокатом, такі документи, як правило повертаються без розгляду.

У разі подання до суду процесуальних документів в електронній формі з використанням ЄСІТС учасник справи зобов'язаний надати доказ

надсилання листом з описом вкладення іншим учасникам справи копій поданих до суду документів.

Такі документи в електронній формі направляються до електронного кабінету іншого учасника справи, а у разі відсутності в іншого учасника справи електронного кабінету чи відсутності відомостей про наявність в іншого учасника справи електронного кабінету – у паперовій формі листом з описом вкладення.

У справах про визначення місця проживання дитини суд має право вжити таких заходів забезпечення позову, як заборона переміщення (виїзду) дитини за межі України, визначення на період розгляду спору графіку побачень дитини з тим з батьків, з яким дитини фактично не проживає (особливо у випадку відчуження дитини від іншого з батьків), встановленням обов'язку вчинити певні дії [170].

Згідно з ч. 3 ст. 150 ЦПК України заходи забезпечення позову, крім арешту морського судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги, мають бути співмірними із заявленими позивачем вимогами.

Під забезпеченням позову необхідно розуміти вжиття судом заходів щодо охорони матеріально-правових інтересів позивача, які гарантують реальне виконання судового рішення, прийнятого за його позовом.

Сутність забезпечення позову полягає в тому, що такі заходи захищають законні інтереси позивача на той випадок, коли відповідач буде діяти недобросовісно або коли невжиття заходів забезпечення позову може спричинити неможливість виконання судового рішення.

Адекватність заходу забезпечення позову, що застосовується судом, визначається його відповідністю вимогам, на забезпечення яких він вживається. Оцінка такої відповідності здійснюється судом, зокрема, з урахуванням співвідношення права (інтересу), про захист яких просить заявник, та інтересів сторін та інших учасників судового процесу.

Як зазначав ЄСПЛ національні органи влади зобов'язані максимально сприяти спілкуванню дитини з тим із батьків, з яким дитина не проживає,

при цьому мають бути враховані інтереси, а також права та свободи усіх зацікавлених осіб, із наданням першочергової важливості основним інтересам дитини та її правам. Зволікання у цьому, з урахуванням обставин справи, може мати непоправні наслідки для відносин дитини з тим із батьків, хто не проживає з нею (пункти 79-80 рішення ЄСПЛ *MAMCHUR v. UKRAINE* (заява № 10383/09) від 16 липня 2015 року) [141].

За відсутності у національному законодавстві чітких положень, якими б було врегульовано порядок вирішення питання застосування судом превентивної тимчасової заборони на виїзд дитини за межі України та подальшого скасування такої заборони, виходячи з положень Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей й Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, статті 5 ЦПК України, такі тимчасові заходи можуть підлягати до застосування у випадку доведення, що існує ризик викрадення (незаконного переміщення) дитини, яка має звичайне місце проживання в Україні.

Держава не повинна допускати ситуації, коли один з батьків втрачає доступ до власної дитини протягом тривалого часу за наявності судового спору між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

У постанові від 26 жовтня 2022 року у справі № 752/1253/22 (провадження № 61-7628св22) Верховний Суд дійшов висновку, що заборона батькові та бабусі вчиняти дії, спрямовані на вчинення перешкод матері у спілкуванні та вихованні, проведенні спільного часу разом із сином з встановленням графіку перебування дитини з матір'ю за місцем її реєстрації без присутності батька та бабусі є співмірним заходом забезпечення позову про відібрання та визначення місця проживання дитини. Верховний Суд мотивував судові рішення тим, що існує необхідність та важливість контакту дитини з кожним із батьків під час достатньо тривалого судового процесу та відсутності остаточного рішення щодо визначення місця проживання дитини. Водночас доцільно надати можливість безперешкодного спілкування

та побачень матері з дитиною, участі у її вихованні, недопущення розриву сталого психологічного зв'язку протягом певного проміжку часу.

У таких чутливих правовідносинах, враховуючи можливий тривалий судовий розгляд справи про визначення місця проживання малолітньої дитини, сприяння забезпеченню відновлення відносин та емоційного контакту малолітньої дитини з її матір'ю повинно переважати над бажанням інших осіб обмежити або взагалі відгородити дитину від зустрічей із матір'ю.

У справі № 203/3174/22 Верховний Суд погодився із висновками судів попередніх інстанцій про наявність підстав для вжиття заходів забезпечення позову і зобов'язання батька передавати малолітнього сина матері для особистого спілкування без обмеження місць перебування, без присутності батька у визначений час, а також зобов'язання батька надати необмежене спілкування матері із сином особисто, у вільний час дитини, засобами телефонного, електронного та іншого способу зв'язку (Viber, Skype тощо) [121].

Доцільно звернути увагу на те, що вжиття заходів забезпечення позову у цій категорії спорів спрямоване на недопущення чи припинення дій одного з батьків, які порушують права іншого на участь у вихованні дитини, контакт з нею. Відчуження одного з батьків можна охарактеризувати як форму психологічного насилля, яке проявляється у необґрунтованому звинуваченні у застосуванні по відношенню до дитини насильства іншим з батьків або звинуваченні у жорстокій та насильницькій поведінці по відношенню до одного з батьків, переконанні дитини у тому, що контакт з іншим з батьків є несприятливим для неї, нав'язуванні дитині відчуття, що вона знаходиться в небезпеці під час контакту з одним з батьків, необґрунтованих звинуваченнях на адресу бабусі й дідуся, інших членів сім'ї, зміна місця проживання без попереднього обговорення, створення перешкод у контакті дитини з іншим з батьків тощо.

Наприклад, у Бразилії у 2010 році прийнято закон, який передбачає кримінальну відповідальність за відчуження батьків, тобто втручання в

психологічне формування дитини чи підлітка, що сприяє відмові від батьків, або порушення зв'язків з одним із батьків, коли такі дії практикуються одним із батьків, бабусею чи дідусем, тими, хто має дитину чи підлітка під своєю владою, опікою чи наглядом.

До дій, які кваліфікуються як відчуження батьків, можна віднести:

- приниження поведінки батьків у здійсненні батьківських прав;
- перешкоджання здійсненню батьківських повноважень та обмеження контактів між дитиною чи підлітком і другим із батьків;
- ускладнення права на тісне сімейне життя з дитиною чи підлітком;
- навмисне замовчування відповідної особистої інформації про дитину, включаючи дані про освіту, стан здоров'я та зміну адреси, від другого з батьків;
- подання штучних скарг на батьків, членів сім'ї, бабусь і дідусів, перешкоджаючи їм мати стосунки з дитиною чи підлітком;
- переїзд у віддалену місцевість без пояснення причин, щоб перешкодити стосункам між дитиною чи підлітком і другим із батьків, бабусею, дідусем чи іншими родичами.

При встановленні факту відчуження дитини від одного з батьків суддя може оголосити попередження відчужувачу; розширити режим сімейного життя на користь відчуженого з батьків; оштрафувати відчужувача; ініціювати проведення консультацій; змінити опіку на користь того з батьків, хто був відчужений; або помістити відчужену дитину у тимчасове місце проживання [205].

У той же час критики згаданого закону вважають, що він призвів до поширення теорії відчуження батьків сімейними судами, незважаючи на відсутність клінічної чи наукової легітимності [206].

Способами забезпечення доказів у справі про визначення місця проживання дитини можуть бути: допит свідків, призначення судом експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх

місцезнаходженням, заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів.

У позовній заяві позивач має повідомити суд про подання іншого позову (позовів) до цього ж відповідача з тим самим предметом та з тих самих підстав, зокрема за межами України або ж підтвердити відсутність будь-яких судових спорів щодо визначення місця проживання дитини.

У позовній заяві можуть бути вказані й інші відомості, необхідні для правильного вирішення спору.

У позовній заяві зазначається попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач поніс і які очікує понести у зв'язку із розглядом справи. До складу судових витрат входять витрати по сплаті судового збору та витрат, пов'язаних із розглядом справи (на професійну правничу допомогу, на проведення експертизи, залучення свідків, перекладачів, експертів, витребування доказів тощо).

За загальним правилом позивач при поданні позовної заяви про визначення місця проживання дитини зобов'язаний сплатити судовий збір, як за подання позову з вимогами немайнового характеру, розмір якого визначається Законом України «Про судовий збір».

Дія п. 14 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір» не поширюється на позови одного з батьків про визначення місця проживання малолітньої дитини, отже позивач має сплатити судовий збір за подання позову з вимогами немайнового характеру за ставкою, визначеною цим законом.

Слід також звернути увагу, що у разі подання позовної заяви в електронній формі до встановленої законом ставки судового збору має бути застосований понижуючий коефіцієнт у розмірі 0,8, визначений ч. 3 ст. 4 Закону України «Про судовий збір».

Склад та розмір судових витрат входить до предмета доказування у справі, що свідчить про те, що такі витрати повинні бути обґрунтовані належними та допустимими доказами.

До позовної заяви про визначення місця проживання дитини, яка подається у паперовій формі, позивач має подати її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб (як правило два екземпляри: для іншого з батьків та для органу опіки та піклування).

У разі ж подання до суду позовної заяви та документів, що додаються до неї в електронній формі з використанням ЄСІТС через електронний кабінет, позивач зобов'язаний додати до позовної заяви доказ надсилання листом з описом вкладення іншим учасникам справи копій поданих до суду документів.

Документи, які один з учасників справи надіслав до суду, іншого органу чи установи у системі правосуддя з використанням Електронного суду, в передбачених законодавством випадках автоматично надсилаються до електронних кабінетів інших учасників справи чи їхніх повірених після реєстрації цих документів в АСДС або автоматизованих системах діловодства. До електронного кабінету користувачів надсилаються відомості, у тому числі про отримання та реєстрацію документів у справі, а також інші відомості, що призвели до зміни стану розгляду справи.

Позивач також додає документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі, або документи, що підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону, також всі наявні в нього докази.

Якщо від імені одного з батьків, який подає позов, діє представник, яким може виступати адвокат, до позовної заяви додаються документи, які посвідчують його повноваження (довіреність, ордер на надання правничої (правової) допомоги).

У випадку, коли позовна заява не відповідає вимогам статей 175, 177 ЦПК України, суддя постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху. Така ухвала має бути постановлена протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви до суду.

У відповідності до п. 10 Розділу III Інструкції з діловодства у місцевих та апеляційних судах, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 року № 814, позовні заяви, які залишені ухвалою суду без руху, разом із доданими до них матеріалами вкладаються в окремі обкладинки із зазначенням єдиного унікального номера справи. Протягом строку, встановленого для усунення недоліків, такі матеріали зберігаються непідшитими у головуючого судді.

Позовна заява, що надійшла в порядку усунення недоліків, з доданими документами, передається для розгляду судді.

Суддя наділений правом повернути позовну заяву позивачу, якщо він не усунув у визначений судом строк виявлені недоліки, а також у випадках, передбачених ч. 4 ст. 185 ЦПК України.

Суд має повноваження відмовити у відкритті провадження у спорі про визнання місця проживання малолітньої дитини у випадку, якщо цей спір вже вирішений іншим судом по суті, або у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; є рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які звернулися із позовною заявою або до яких пред'явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва.

На практиці зустрічаються випадки, коли батько дитини подає штучний позов про визначення місця проживання малолітньої дитини, переслідуючи мету – перетин державного кордону України чи ухилення від призову на військову службу під час мобілізації. Якщо суд встановить, що між батьками відсутній предмет спору про визначення місця проживання дитини, провадження у справі підлягає закриттю на підставі п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України.

Встановивши після відкриття провадження у справі, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175, 177 ЦПК України, суддя постановляє ухвалу не пізніше наступного дня, в якій зазначаються підстави залишення заяви без руху, про що повідомляє позивача і надає йому строк для усунення недоліків, який не може перевищувати п'яти днів з дня вручення позивачу ухвали. Якщо позивач усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, суд продовжує розгляд справи, про що постановляє ухвалу не пізніше наступного дня з дня отримання інформації про усунення недоліків. Якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, позовна заява залишається без розгляду.

У ч. 1 ст. 187 ЦПК України визначено, що за відсутності підстав для залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження суд відкриває провадження у справі протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви або заяви про усунення недоліків.

У ч. 2 ст. 187 ЦПК України містяться вимоги до ухвали про відкриття провадження у справі. В ухвалі про відкриття провадження у справі про визначення місця проживання дитини суд зазначає найменування суду, прізвище та ініціали судді, номер справи; прізвище, ім'я та по батькові за його наявності сторін, їх місце проживання; вимоги позивача; відомості про розгляд справи у загальному позовного провадження; дату, час і місце підготовчого засідання; результат вирішення заяв і клопотань позивача, що надійшли разом із позовною заявою, якщо їх вирішення не потребує виклику сторін; строк для подання відповідачем відзиву на позов; строк надання пояснень третіми особами, яких було залучено при відкритті провадження у справі; строк надання органом опіки та піклування висновку по суті спору; веб-адресу сторінки на офіційному веб-порталі судової влади України в мережі Інтернет, за якою учасники справи можуть отримати інформацію щодо справи, що розглядається.

Суд наділений правом звернутися до відповідного органу Державної міграційної служби України, Міністерства соціальної політики України за

місцем перебування чи місцем проживання особи щодо надання інформації про зареєстроване (задеклароване) місце проживання (перебування) відповідача та дитини, щодо визначення місця проживання якої виник спір. Суддя, використовуючи підсистему «Електронний суд» ЄСІТС може отримати відомості з Єдиного державного демографічного реєстру.

Статтею 188 ЦПК України врегульовано питання щодо об'єднання та роз'єднання позовів. В одній позовній заяві позивач має право об'єднати вимоги про визначення місця проживання дитини з вимогами про розірвання шлюбу, зобов'язання передати дитину, стягнення аліментів. Суд може за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи об'єднати в одне провадження декілька справ, зокрема, з вказаними вимогами про вирішення сімейних спорів сім'ї. Об'єднання справ в одне провадження допускається до початку підготовчого засідання.

Також суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи вправі до початку розгляду справи по суті роз'єднати позовні вимоги, виділивши одну або декілька об'єднаних вимог в самостійне провадження, якщо це сприятиме виконанню завдання цивільного судочинства. Наприклад, суд може виділити з сімейного спору у самостійне провадження вимоги одного з подружжя до іншого про поділ майна, що є спільною сумісною власністю, стягнення аліментів на утримання одного з подружжя, з метою вирішення у розумний строк спору щодо визначення місця проживання дитини.

Таким чином, дотримання належної форми позовної заяви, а також правил підсудності дозволяє суду відкрити провадження у справі та розпочати розгляд справи про визначення місця проживання малолітньої дитини.

3.2 Підготовче провадження у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини

Підготовче провадження є стадією цивільного процесу, під час якої здійснюються примирні процедури, формування підґрунтя для оптимального вирішення спору про визначення місця проживання малолітньої дитини. Сторони та суд вчиняють передбачені процесуальним законом дії, спрямовані на вирішення спору, зокрема і шляхом досягнення згоди між батьками.

У підготовчому провадженні здійснюється остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу; з'ясування заперечень проти позовних вимог; визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів; вирішення відводів; визначення порядку розгляду справи; вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті (ч. 1 ст. 189 ЦПК України).

Підготовче провадження у справах про визначення місця проживання дитини проводиться суддею з метою пошуку можливості для врегулювання конфлікту між батьками, стимулювання їх до співпраці в інтересах дитини, активного залучення органу опіки та піклування до розв'язання конфліктних правовідносин, формування орієнтовного процесуального плану вирішення спору та засобів, необхідних для захисту інтересів дитини.

Процесуальним законом визначені строки проведення підготовчого провадження. Воно починається відкриттям провадження у справі і закінчується закриттям підготовчого засідання. Підготовче провадження має бути проведене протягом шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду по суті цей строк може бути продовжений не більше ніж на тридцять днів за

клопотанням однієї із сторін або з ініціативи суду (ч. 2–3 ст. 189 ЦПК України).

Суд надсилає відповідачу та третім особам копію позовної заяви з доданим документами разом із копією ухвали суду про відкриття провадження у справі. Відповідач має право у встановлений судом строк подати відзив на позовну заяву з відповідними доказами, у також заявити зустрічний позов, наприклад, про визначення місця проживання дитини з ним або про забезпечення контакту з дитиною. Позивач має право відповісти письмово на відзив на позовну заяву та подати відзив на зустрічну позовну заяву. Орган опіки та піклування зобов'язаний надати суду висновок щодо визначення місця проживання дитини, а також має право надати пояснення по суті спору. Також орган опіки та піклування має право подати позов до одного або до обох про відібрання дитини.

Суд призначає за участю учасників справи підготовче засідання. Стаття 196 ЦПК України вимагає, щоб підготовче засідання було розпочато не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі. Виходячи з категорії спору, необхідність невідкладного вирішення питань відносно дітей, слід визнати доцільним обов'язковість проведення підготовчого засідання у справі про визначення місця проживання малолітньої дитини не пізніше чотирнадцяти днів з дня відкриття провадження у справі.

У цій категорії спорів підготовче засідання є обов'язковою процесуальною формою розгляду судом цивільної справи. Суд має право відкладати підготовче засідання, отже таких засідань може бути проведено декілька.

Підготовче засідання починається з оголошення складу суду, а також прізвища, імена та по батькові секретаря судового засідання, перекладача, спеціаліста, з'ясування наявності підстав для відводів.

При розгляді справи про визначення місця проживання малолітньої дитини суд у підготовчому судовому засіданні з'ясовує, чи бажають сторони

укласти мирову угоду, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації.

Більш прогресивною і такою, що відображає реальні закономірності процесуальної сфери правових систем у сучасних умовах, слід визнати теорію процесуального плюралізму, що ґрунтується на визнанні легітимності багатоманіття процесів і процедур вирішення юридичних спорів, які можуть застосовуватися з урахуванням особливостей конкретної юридичної справи, де судовий захист визнається лише однією з можливостей вирішення юридичних спорів. Альтернативні способи вирішення спору (“appropriate dispute resolution”, ADR) тлумачаться не як альтернативні судовому захисту, а радше як “доцільні” або “належні” способи вирішення спорів, а судовий захист розглядається як один з таких способів [198, с. 140].

Ч. 1 ст. 16 ЦПК України передбачено, що сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов’язковими згідно із законом.

Медіація – це дієвий спосіб вирішення сімейних спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої незацікавленої сторони (медіатора), який спрямований на пошук рішень, що відображають справжні інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів. Перевагами медіації є її добровільність, гнучкість та врахування інтересів конкретної родини.

Значна частина спорів, які стосуються визначення місця проживання дитини, визначення фізичної опіки, у країнах, зокрема Європи, США, вирішується шляхом укладення угоди між батьками, яка затверджується судом. У сімейних спорах суд має спонукати батьків співпрацювати між собою, з адвокатами, з органом у справах дітей, психологами, експертами.

Метою сімейної медіації є відновлення спілкування між батьками з метою досягнення спільної згоди, спрямованої на задоволення інтересів кожного з батьків та інтересів дітей. Цей процес забезпечує майданчик для обговорення гострих проблем з метою вирішення конфлікту, сприяння

взаєморозумінню і довірі та пошуку практичних рішень для сімейних домовленостей.

На думку О. С. Ткачука, медіаційні процедури, за належної регламентації, можуть бути складовими альтернативної форми захисту цивільних прав, адже відповідають усім складовим поняття форми захисту: інституційній, юрисдикційній, процедурній та ексекуційній [182, с. 240].

У Резолюції «Рівність і спільна батьківська відповідальність: роль батька» від 02.10.2015 р. № 2079 Парламентська Асамблея Ради Європи закликала заохочувати та розвивати медіацію в рамках судового провадження у сімейних справах за участю дітей, зокрема шляхом проведення за рішенням суду обов'язкової інформаційної сесії, щоб поінформувати батьків про те, що спільне проживання може бути прийнятним варіантом для забезпечення найкращих інтересів дитини та працювати над таким рішенням, забезпечуючи належне навчання медіаторів та заохочуючи міждисциплінарну співпрацю на основі «моделі Кохема» [136].

«Модель Кохема» (дії з міждисциплінарної співпраці) була розроблена на початку 1990-х у Німеччині з метою забезпечення найкращих інтересів дитини. Головна мета розроблених методів полягає у збереженні відносин дитини з обома батьками, створення таких умов для розлучених батьків, за яких вони будуть діяти вдвох при вихованні дитини, приймати спільні рішення, враховуючи інтереси, потреби та бажання дитини.

Ця модель передбачає, що всі особи, які залучені у вирішення спору (батьки, адвокати, медіатори, представники соціальних служб, психологи, суддя) мають за мету, що батьки відновлять повне усвідомлення своїх батьківських обов'язків та будуть співпрацювати заради дитини. Конфлікт має бути вирішений за допомогою мирних процедур, учасники конфлікту мають виробити спільне рішення. Як правило, ухвалюється рішення про спільне виконання батьківських обов'язків [204].

У відповідності до ст. 1 Закону України «Про медіацію», який набрав чинності 15 грудня 2021 р., медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [32].

Медіація може бути проведена до звернення до суду або під час судового провадження, або під час виконання рішення суду.

У зв'язку із введенням певних обмежень, пов'язаних з COVID-19, а у подальшому із введенням в Україні воєнного стану, актуальною є онлайн-медіація.

Звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації є обов'язковою підставою для зупинення провадження у справі.

Медіація може бути досудовою, проводиться в судах всіх інстанцій, на стадії виконання судового рішення, із залученням зовнішніх медіаторів або суддею.

Органи державної влади проводять недостатньо активну інформаційну політику щодо інформування про застосування медіації. За результатами опитування населення, проведеного у 2021 році, 77% респондентів нічого та майже нічого не знало про існування можливості альтернативного (позасудового) вирішення спорів, ще 20% дещо знали, але замало, і лише 3% респондентів повідомили про повну обізнаність щодо цієї можливості [80].

Вважаю, що було б доцільно розглянути питання про запровадження обов'язкової медіації у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини та її проведення здійснювати за допомогою офісу медіаційного адміністрування (спеціалістів з питань медіації у сімейних судових справах), створеного при судах. В якості спеціалістів з медіації, медіаторів можливо залучати, зокрема, суддів у відставці, які мали б пройти спеціальну підготовку.

Відомості Єдиного державного реєстру судових рішень засвідчують, що станом на кінець 2022 року національні суди не запроваджували процедуру медіації і не зупиняли провадження у справах про визначення місця проживання дитини, що свідчить про те, що цей важливий інструмент не застосовується за призначенням.

Наприклад, ухвалою Жовківського районного суду Львівської області від 08 травня 2023 року було зупинено провадження у справі № 444/3138/22 про визначення місця проживання дітей на час проведення медіації (врегулювання спору за участю судді).

Водночас, рівень вирішення сімейних конфліктів до звернення до суду у США може складати 69–85% (в залежності від штату). У країнах Європи та США сімейні медіації проводять як практикуючі медіатори, так і державні службовці управлінь у справах молоді, спеціалізовані організації, асоціації та установи, місцеві органи опіки переважно щодо справ, пов'язаних з вихованням дітей після розлучення батьків.

В Італії існує кілька спеціалізованих заходів для розлучених батьків: медіація, консультація експерта для звернення до суду та моніторинговий візит.

При розгляді спорів між батьками щодо здійснення батьківських повноважень, естонський суд, наприклад, може зупинити провадження у справі, якщо це не призведе до затримки, яка завдасть шкоди найкращим інтересам дитини, і якщо зацікавлені сторони готові отримати консультацію сімейного консультанта поза судом або якщо, на думку суду, спір з інших причин може бути вирішений за згодою сторін [223].

На необхідності сприяння розвитку медіації також наголошено у Рекомендаціях № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах, ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи на 616 засіданні заступників міністрів 21 січня 1998 року. Державам рекомендовано проводити спеціальні інформаційні програми для широкого

загалу, покликані забезпечити краще розуміння цього методу розв'язання спорів шляхом досягнення згоди [137].

Розвиток цього напрямку вирішення сімейних конфліктів є перспективним, оскільки рішення, яке приймається за результатами медіації, та досягнення згоди зі спірних питань, є більш м'яким, ніж те, що приймає суд за результатами вирішення спору по суті. При такому вирішенні конфлікту відсутня переможена сторона, яка майже завжди буде ображеною на орган, який вирішує спір, та іншу сторону.

Статтями 201–205 ЦПК України передбачено, що до початку розгляду справи по суті за згодою учасників справи суд може постановити ухвалу про проведення процедури врегулювання спору за участю судді.

Проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад. Сторони мають право брати участь у таких нарадах у режимі відеоконференції в порядку, визначеному цим Кодексом. Спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їх представників та судді. Закриті наради проводяться за ініціативою судді з кожною із сторін окремо. Під час проведення спільних нарад суддя з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору. Під час закритих нарад суддя має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах, пропонувати стороні та (або) її представнику можливі шляхи мирного врегулювання спору. Під час проведення врегулювання спору суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі. Під час врегулювання спору за участю судді забороняється використовувати портативні аудіотехнічні пристрої, а також здійснювати фото- і кінозйомку, відео-, звукозапис.

Врегулювання спору за участю судді припиняється досягненням сторонами згоди зі спірних питань, укладенням мирової угоди та зверненням до суду із заявою про її затвердження або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем.

Також врегулювання спору за участю судді може бути припинено у разі подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді, у разі закінчення строку врегулювання спору за участю судді або за ініціативою судді у разі затягування врегулювання спору будь-якою із сторін. У такому випадку справа передається на розгляд іншому судді.

Якщо сторони не досягли компромісу та згоди з врегулювання спору про визначення місця проживання дитини, суд у попередньому засіданні може заслухати уточнення позовних вимог та заперечень проти них та розглядає відповідні заяви, вирішити питання про вступ у справу інших осіб, заміну неналежного відповідача, залучення співвідповідача, об'єднання справ і роз'єднання позовних вимог, прийняття зустрічного позову. Також суд може роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи, з'ясувати питання обсягу та витребування доказів, призначення експертизи, забезпечення позову за заявою позивача.

Підготовче засідання проводиться за правилами, встановленими главою 6 розділу III ЦПК України, з урахуванням особливостей підготовчого засідання, встановлених цим Кодексом.

Суд відкладає підготовче засідання в межах визначеного процесуальним законом строку підготовчого провадження у випадках, визначених ч. 2 ст. 198 ЦПК України, а також може оголосити перерву у підготовчому засіданні у разі необхідності, зокрема якщо сторони домовилися провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації. У разі відкладення підготовчого засідання або оголошення перерви підготовче

засідання продовжується зі стадії, на якій засідання було відкладене або у ньому була оголошена перерва.

За результатами підготовчого провадження суд ухвалює рішення у випадку визнання позову відповідачем.

Підготовче засідання закінчується постановленням судом ухвали про залишення позовної заяви без розгляду, закриття провадження у справі, зокрема у зв'язку із відмовою позивача від позову чи затвердження мирової угоди, або закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті. При призначенні справи до розгляду суд з'ясовує думку сторін щодо дати призначення судового засідання для розгляду справи по суті.

Суд призначає справу до розгляду по суті, визначає дату, час і місце проведення судового засідання (декількох судових засідань – у разі складності справи) для розгляду справи по суті, встановлює порядок з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються під час розгляду справи по суті, про що зазначається в протоколі судового засідання, з'ясовує розмір заявлених сторонами судових витрат.

Отже, підготовче засідання у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини проводиться у суді першої інстанції обов'язково, і метою його проведення є врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення своєчасного та безперешкодного вирішення спору судом.

3.3 Розгляд справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини по суті

Розгляд справи по суті – це основна стадія цивільного судочинства, під час якої учасниками справи та судом послідовно вчиняється значна частина

процесуальних дій. Ці дії вчиняються відкрито у залі судового засідання, судові засідання підлягають фіксації.

Характерною ознакою судового процесу є концентрація, яка розглядається як: збирання, зосередження, насичення у суді першої інстанції доказів в обсязі, необхідному для правильного і своєчасного розгляду і вирішення справи у визначений законом строк (до або під час попереднього судового засідання) під страхом неможливості за певних обставин прийняття доказів на подальших стадіях розгляду справи в суді першої чи апеляційної інстанції [3, с. 308, 310].

Виходячи із структури ЦПК України, виділяють декілька стадій розгляду справи по суті, а саме: відкриття розгляду справи по суті зі з'ясуванням явки учасників, визначенням можливості розгляду справи по суті, роз'ясненням прав та обов'язків учасникам справи; з'ясування обставин справи та дослідження доказів; судові дебати із заключними словами учасників справи; ухвалення і проголошення судового рішення по суті спору.

Суд у передбачених процесуальним законом випадках зобов'язаний (ст. 251 ЦПК України) або має право (ст. 252 ЦПК України) зупинити провадження у справі.

Зупинення провадження у справі – це тимчасове припинення судом вчинення процесуальних дій під час судового розгляду із визначених у законі об'єктивних підстав, які перешкоджають подальшому розгляду справи і щодо яких неможливо передбачити їх усунення.

На сучасному етапі виникають питання щодо застосування при вирішенні судами спорів щодо опіки над дитиною п. 2 ч. 1 ст. 251 ЦПК України, у відповідності до якого суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції. Слід враховувати що інститут зупинення провадження у справі не може бути

застосовуватися без оцінки поведінки учасників справи на предмет добросовісності, на шкоду інтересам дитини, меті цього інститут та принципам цивільного судочинства.

Статтею 210 ЦПК України визначено, що суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. Суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті.

Суд зобов'язаний належним чином повідомити учасників справи про час і місце проведення судового засідання. На сучасному етапі в умовах недостатнього фінансування судів, а також окупацією частини території України державою-окупантом, виїздом частини населення за межі України суди зіштовхуються із практичними проблемами, пов'язаним із належним повідомленням учасників справи про час і місце проведення судового засідання. З цією метою судами використовується Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, електронні адреси (офіційні або інші за згодою учасників справи), номери телефонів, факсів, повідомлених учасником справи, повідомлення на сайті «Судова влада».

Слід звернути увагу, що з 27 грудня 2022 року не здійснюється співробітництво, зокрема щодо вручення судових повідомлень у рамках Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року, оскільки її дію зупинено на підставі Закон України від 01 грудня 2022 року № 2783-IX «Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року».

На спрощення процесуальної діяльності суду при розгляді цивільно-правових спорів спрямований проект Закону про внесення змін до Кодексу

адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді № 8358 від 13.01.2023 р. Цим законопроектом запропоновано удосконалити процедуру письмового провадження у судах всіх інстанцій, визначено особливості судових викликів, повідомлень і судових рішень під час воєнного стану [126].

Відмітка про одержання поштового відправлення учасником справи, в якому зазначене його прізвище, зроблена працівником поштового зв'язку, зазвичай, є переконливим доказом отримання відправлення саме адресатом. Таке переконання ґрунтується на презумпції добросовісного виконання працівниками пошти своїх обов'язків. Однак таку презумпцію може бути поставлено під сумнів і спростовано.

Водночас, відмітки про повернення кореспонденції без вручення у зв'язку із закінченням терміну зберігання чи з інших причин, що не дали змоги виконати обов'язки щодо пересилання поштового відправлення, не є доказом належного інформування учасника справи про час і місце розгляду справи.

Учасники справи щодо визначення місця проживання малолітньої дитини мають право приймати участь у судовому засіданні особисто, залучити представника, а також мають право брати участь у розгляді справи у режимі відеоконференції у приміщенні суду або поза межами приміщення суду, за наявності у суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою. Свідок, перекладач, спеціаліст, експерт можуть брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду.

У справах про визначення місця проживання дитини суди, як правило, визнають обов'язковою явку учасників справи. Самі батьки, враховуючи предмет спору, часто приймають активну участь у розгляді справи.

Як зазначає О. С. Ткачук, лише за умови дуальної активності (активний суд та активні сторони) ефективність цивільного судочинства зможе наблизитися до максими, а захист прав зможе стати реальним та своєчасним [182, с. 357].

Особиста явка сторін у справі про визначення місця проживання малолітньої дитини надає можливість батькам дитини особисто зустрічатися, контактувати і краще розуміти проблеми та шляхи їх можливого вирішення, отримати від судді інформацію, зокрема, про альтернативні способи вирішення спору, надати перевагу мирному вирішенню конфлікту. Судді особиста явка сторін необхідна для кращого розуміння ситуації та проблем родини, з'ясування становища, в якому перебуває дитина на час вирішення спору, вжиття доречних тимчасових заходів, зокрема, коли контакт між одним із батьків та дитиною припинено, а також спонукання батьків для співпраці в інтересах дитини.

Головуючий (суддя, який розглядає справу, а при колегіальному розгляді справи – суддя-доповідач) відкриває судове засідання, що свідчить про початок розгляду справи по суті.

Секретар судового засідання проголошує доповідь, в якій повідомляє хто з учасників судового процесу з'явився в судовому засіданні, хто з учасників судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, чи повідомлено тих учасників судового процесу, хто не з'явився, про дату, час і місце судового засідання у порядку, передбаченому ЦПК України.

Головуючий встановлює особи тих, хто бере участь у судовому засіданні, а також перевіряє повноваження представників (ст. 217 ЦПК України).

Якщо розгляд справи здійснюється за участі перекладача, головуючий роз'яснює йому права та обов'язки, встановлені ЦПК України, і попереджає під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправильний переклад і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Головуючий приводить перекладача до присяги (ст. 218 ЦПК України).

Головуючий пропонує свідкам покинути залу судового засідання і очікувати, як правило у коридорі чи іншому приміщенні, запрошення для надання показів.

Головуючий оголошує склад суду, а також прізвища експерта, перекладача, спеціаліста, секретаря судового засідання і роз'яснює учасникам справи право заявляти відводи.

Суд з'ясовує обізнаність учасників справи з їхніми правами та обов'язками та роз'яснює їх у разі необхідності, крім випадків, коли учасника справи представляє адвокат.

Після цього підлягають з'ясуванню питання щодо наявності в учасників справи заяв чи клопотань, пов'язаних з розглядом справи, які не були заявлені з поважних причин у підготовчому провадженні або в інший строк, визначений судом. Заяви і клопотання вирішуються судом після заслуховування думки інших присутніх у судовому засіданні учасників справи.

Головуючий на підставі ст. 223 ЦПК України вирішує питання про можливість розгляду справи у судовому засіданні за відсутності учасника справи, який не з'явився в судове засідання, беручи до уваги докази його належного повідомлення, першої або повторної неявки. Суд має право відкласти розгляд справи, про що постановляє ухвалу. У разі відкладення розгляду справи суд повинен допитати свідків, які з'явилися. Тільки у виняткових випадках за ухвалою суду свідки не допитуються і викликаються знову.

Головуючий роз'яснює експертові його права та обов'язки, встановлені цим Кодексом, і попереджає експерта під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, приводить експерта до присяги. Також головуєчий роз'яснює спеціалістові його процесуальні права та обов'язки.

Під час наступного етапу розгляду справи про визначення місця проживання дитини – з'ясування обставин справи і перевірки їх доказами – суд та учасники справи вчиняють такі процесуальні дії.

Учасники справи та їхні представники в усній формі стисло викладають зміст та підстави своїх вимог і заперечень щодо предмета позову, надають пояснення щодо них, з дозволу головуєчого можуть ставити питання один одному.

Процесуальний закон передбачає безпосередність дослідження судом доказів у справі. Встановлення обставин на підставі поданих сторонами доказів є однією із головних стадій судового правозастосування, спрямованою на ухвалення законного і обґрунтованого рішення.

Суд у судовому засіданні ознайомлюється з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків та оглядає речові докази. Ті докази, які не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення. Відтворення аудіо- і відеозапису проводиться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально обладнаному для цього. Учасникам справи надано право давати свої пояснення з приводу письмових, речових і електронних доказів або протоколів їх огляду, ставити питання експертам. Першою ставить питання особа, за клопотанням якої було викликано експерта.

У справах про визначення місця проживання дитини суд досліджує письмові докази, які засвідчують особу та вік дитини, факт укладення

(розірвання) шлюбу, характеристики дитини та батьків за місцем проживання, роботи навчання, довідки про медичне обслуговування та відвідування дитиною навчальних закладів, позашкільних гуртків й занять, висновки спеціалістів-психологів, акти обстеження матеріально-побутових умов, фотокартки, листи, довідки про історію притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності чи зловживань алкоголем або наркотичними засобами тощо.

Суд може допитати свідків. Кожен свідок допитується окремо у порядку, передбаченому ст. 230 ЦПК України. Суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх показаннях.

Свідки у справах про визначення місця проживання дитини можуть дати показання про характер відносин між дитиною та кожним із батьків, публічну поведінку сторін у справі, виконання ними батьківських обов'язків, вчинення тих чи інших позитивних або негативних дій (бездіяльності), факти, що мали місце тощо.

Суд може допитати в якості свідків сторону, третю особу, їх представників, якщо вони заявляють про те, що їм відомі факти, які мають значення для справи. Ці особи допитуються за наявності їхньої згоди.

Ст. 232 ЦПК України передбачено процедуру допиту малолітнього і неповнолітнього свідка. За загальним правилом допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей. Цю процедуру навряд чи можна визнати досконалою для застосування при з'ясуванні думки дитини.

Французький цивільний процесуальний кодекс містить розділ IX bis книги I, яким врегульовано питання заслуховування судом неповнолітнього. Неповнолітній має право бути заслуханим наодинці, у присутності його адвоката чи будь-якої іншої особи на його вибір. Адвоката неповнолітній може обрати сам, або призначається головою колегії адвокатів за ініціативою

суду. Суд, який розглядає справу у складі колегії суддів, сам може заслухати неповнолітнього або призначити одного зі своїх членів провести заслуховування неповнолітнього та доповісти всьому складу суду [198].

Доцільно подібним чином врегулювати процедуру заслуховування малолітньої дитини і національним судом.

Особливостей дослідження судом письмових доказів при вирішення спорів про визначення місця проживання дитини ЦПК України не визначає. Письмові докази за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні або пред'являються йому, а в разі необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам чи перекладачам для ознайомлення. Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів або протоколу їх огляду. Учасниками справи з приводу зазначених доказів можуть ставитися питання свідкам, а також експертам, спеціалістам. Зміст особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції фізичних осіб може бути досліджений у відкритому судовому засіданні або оголошений за клопотанням учасника справи лише за згодою осіб, особистого життя яких стосується кореспонденція. Такі ж правила застосовуються і при відтворенні звукозапису, демонстрації відеозапису, що мають приватний характер, а також під час їх дослідження.

Статтею 237 ЦПК України визначено порядок дослідження електронних та речових доказів. Такі докази оглядаються судом або досліджуються ним іншим способом, а також пред'являються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках – також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким пред'явлено для ознайомлення речові та електронні докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви заносяться до протоколу судового засідання.

За клопотанням учасників справи суд оголошує повністю або частково висновок органу опіки та піклування або висновок експерта, складений за

результатами психологічної експертизи. Експерт може бути допитаний учасниками справи та судом.

Якщо спір, розгляд якого по суті розпочато, не може бути вирішено в поточному судовому засіданні, суд може оголосити перерву в межах встановлених процесуальних строків розгляду справи, тривалість якої визначається відповідно до обставин, що її викликали, з наступною вказівкою про це в рішенні або ухвалі.

Провівши з'ясування всіх обставин справи та перевірку їх доказами, головуєчий надає сторонам та іншим учасникам справи можливість проголосити додаткові пояснення, вислухавши які суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами і переходить до наступного етапу – судових дебатів.

Судові дебати, це словесна змагальність учасників справи щодо переконання суду, на основі аналізу досліджених в судових процесах доказів, в правоті своєї правової позиції з метою досягнення певного процесуально-правового результату. Безумовно судові промови сторін являють собою вершину, чітко обумовленої законом аналітичної роботи. Така промова потребує обов'язкової до неї підготовки, як з точки зору застосування матеріального права, так і з точки зору риторики та психології. На стороні правди завжди більше логічних доказів і моральних доводів. Правду неможливо звинуватити у логічній непослідовності чи навмисному обмані: на те вона і правда [192, с. 7].

У відповідності до статті 242 ЦПК України учасники справи виступають з промовами (заключним словом), посилаючись при цьому лише на обставини і докази, досліджені в судовому засіданні. Кожному учаснику справи надається однаковий час для виступу з промовою в судових дебатах. У судових дебатах першим надається слово позивачеві та його представникові. Тривалість судових дебатів визначається головуєчим з урахуванням думки учасників справи, виходячи з розумного часу для викладення промов. Головуючий може зупинити промовця лише тоді, коли

він виходить за межі справи, що розглядається судом, або повторюється, або істотно виходить за визначені судом межі часу для викладення промов у судових дебатах. З дозволу суду промовці можуть обмінюватися репліками. Право останньої репліки завжди належить відповідачеві та його представникові.

Після того, як відбулися судові дебати, починається останній етап розгляду справи про суті судом першої інстанції про визначення місця проживання дитини – ухвалення судом рішення у справі. Суд виходить до нарадчої кімнати (згідно з процесуальним законом – до спеціально обладнаного для ухвалення судових рішень приміщення, фактично – до окремого приміщення або навіть кабінету) для ухвалення рішення, оголошує при цьому орієнтовний час його проголошення.

У випадку, якщо під час ухвалення рішення виникне потреба з'ясувати будь-яку обставину шляхом повторного допиту свідків або вчинення певної процесуальної дії, суд, не приймаючи рішення, має право постановити ухвалу про поновлення судового розгляду.

Під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення рішення у нарадчій кімнаті.

Враховавши особливості національної практики, законодавець додатково зазначив, що під час перебування в нарадчій кімнаті суддя не має права розглядати інші судові справи.

Ст. 129-1 Конституції України та ст. 263 ЦПК України передбачено, що суди ухвалюють рішення, постанови іменем України.

Рішення і постанови ухвалюються негайно після закінчення судового розгляду, складаються і підписуються в нарадчій кімнаті складом суду, який розглянув справу.

Судове рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним визнається рішення, ухвалене

судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні.

Водночас судове рішення про визначення місця проживання дитини має відповідати завданню цивільного судочинства, тобто призводити до своєчасного, справедливого і ефективного вирішення конфлікту між батьками безстороннім судом, забезпеченню інтересів дитини.

Визначення судом ефективного засобу захисту – це процесуальна дія суду, яка здійснюється під час ухвалення судового рішення і полягає в оцінці позову з точки зору його «ефективності» при вирішенні справи, належності (адекватності) обраного позивачем способу захисту приватного права та інтересу [226, с. 421].

При виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду.

Здійснюючи тлумачення норми права та формулюючи правову позицію у конкретній справі, Верховний Суд ухвалює рішення, яке виступає зразком розуміння права та регулятором суспільних відносин разом з іншими правовими регуляторами [18, с. 307].

Європейський суд з прав людини визнає, що у певних сферах може бути важко формулювати закони з високою чіткістю, а певний рівень гнучкості навіть може бути бажаним, щоб дати національним судам змогу застосовувати право у світлі своєї оцінки того, які заходи необхідні за конкретних обставин кожної справи. Логічним наслідком принципу загального застосування законів є те, що законодавчі акти не завжди є чітко сформульованими. Необхідність уникати надмірної жорсткості у формулюваннях та відповідати обставинам, що змінюються, означає, що багато законів неминуче мають більшою або меншою мірою нечіткі

формулювання. Тлумачення та застосування таких актів залежить від практики [143].

Головним завданням верховних судів є забезпечення правозастосовної практики, яка побудована на принципі верховенства права та на інших фундаментальних принципах конституційного рівня, які органічно пов'язані із цим принципом: рівності, правової визначеності, довіри до права та обґрунтованих сподівань. Суб'єкт права повинен мати довіру до правової системи, мати тверде переконання, що норми права за однакових обставин будуть застосовані однаково, а питання суперечливості та неузгодженості правового тексту буде знято суддями у процесі розгляду справи, й це стане орієнтиром для судової влади на майбутнє [124, с. 558–559].

Висновки Верховного Суду щодо вирішення спорів про визначення місця проживання дитини систематизовані в оглядах судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів щодо визначення місця проживання дитини та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав (опублікований на сайті supreme.court.gov.ua наприкінці вересня 2022 року [76] та у справах щодо вирішення спорів між батьками про участь у вихованні дитини (опублікований на сайті supreme.court.gov.ua на початку листопада 2022 року) [77].

Національною судовою практикою беззаперечно визнано, що дитина перебуває у центрі спорів про визначення її місця проживання. З метою визначення місця проживання дитини суди з'ясовують всі обставини справи, зокрема визначені у статті 161 СК України, природу та якість стосунків дитини з кожним із батьків, зрілість дитини, її потреби, попередню поведінку кожного із батьків, у тому числі і дії щодо зміни в односторонньому порядку місця проживання дитини, економічні чинники, зайнятість кожного з батьків тощо та враховують найкращі інтереси дитини, які не завжди співпадають з інтересами того чи іншого з батьків, з метою забезпечення оптимального батьківського догляду за дитиною та забезпечення зростання й розвитку дитини у найкомфортнішому середовищі.

Вирішуючи спір та ухвалюючи рішення у справі, суд у межах позовних вимог визначає чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення, та якими доказами вони підтверджуються; чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження; який спосіб визначення місця проживання дитини слід застосувати у конкретній сімейній ситуації; чи слід позов задовольнити повністю чи частково або в позові відмовити; розподіл між сторонами судових витрат, залежно від задоволення позову; чи є підстави допустити негайне виконання судового рішення, зокрема щодо передачі дитини одним із батьків іншому; наявність підстав для скасування заходів забезпечення позову.

Рішення суду складається з вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин, вимоги до змісту яких визначені у статті 265 ЦПК України. Висновок суду про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог, встановлення фізичної опіки одного з батьків, спільної фізичної опіки чи опіки «пташиного гнізда» не може залежати від настання або ненастання певних обставин.

Рішення суду про визначення місця проживання дитини або його вступна та резолютивна частина публічно проголошується у судовому засіданні після завершення розгляду справи.

Головуючий роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження.

Статтею 267 ЦПК України передбачено, що суд, який ухвалив судове рішення може вжити заходів щодо забезпечення його виконання у порядку забезпечення позову. Забезпечення виконання рішення скасовується після повного виконання відповідачем рішення суду.

З метою підвищення рівня виконуваності судових рішень вважаємо доцільним доповнити ЦПК України ст. 441–1, наступного змісту: «1. У порядку, передбаченому ст. 441 цього Кодексу, як захід забезпечення виконання судового рішення або рішення органів опіки та піклування про

визначення місця проживання дитини та щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, суд за поданням виконавця може постановити ухвалу про встановлення обов'язку боржника вчинити певні дії, заборони боржнику вчиняти певні дії».

Порядок виправлення опісок та арифметичних помилок у судовому рішенні, ухвалення додаткового рішення суду чи його роз'яснення врегульовано у статтях 269-271 ЦПК України.

Рішення суду про визначення місця проживання дитини набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги всіма учасниками справи, якщо апеляційну скаргу не було подано. У разі ж подання апеляційної скарги рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті чи закриття апеляційного провадження або прийняття постанови суду апеляційної інстанції за наслідками апеляційного перегляду.

Рішення про визначення місця проживання дитини, що набрало законної сили, обов'язкове для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та фізичних осіб та підлягає виконанню на всій території України.

Рішення суду про визначення місця проживання дитини з одним із батьків є підставою для реєстрації місця проживання дитини, тимчасового виїзду з дитиною за звичайних умов з України на строк до одного місяця, стягнення аліментів з другого із батьків на утримання дитини.

Слід звернути увагу на деякі практичні особливості вирішення спорів про визначення місця проживання дитини, які мали місце у національній судовій практиці.

Рівність прав батьків щодо дитини є похідною від прав та інтересів самої дитини на гармонійний розвиток та належне виховання, й, у першу чергу, повинні бути визначені та враховані інтереси дитини виходячи із об'єктивних обставин спору, а вже тільки потім права батьків [108].

Факт створення нової сім'ї матір'ю не може оцінюватися як негативна обставина, яка унеможлиблює визначення місця проживання дитини з нею чи надає перевагу батькові у визначенні місця проживання дитини з ним. Зростання у повній сім'ї відповідає інтересам дитини [100].

Переглядаючи у касаційному порядку судові рішення, ухвалені у справі № 463/3301/16-ц, Верховний Суд зазначив, що матеріально-побутове забезпечення батьків враховується судами, проте не є визначальним, а оцінюється в сукупності з іншими критеріями, зокрема ставленням батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, у тому числі обов'язків по вихованню дитини, особистою прихильністю дитини до кожного з них, віком дитини та виходячи із якнайкращого забезпечення інтересів дитини [99].

Та обставина, що один із батьків не має власного житла, а користується орендованим приміщенням для проживання, не є такою, що унеможлиблює визначення місця проживання дітей з ним [94].

Зміна місця проживання дитини, яка спричинить порушення стійких, усталених зв'язків дитини з оточенням і звичним середовищем, визнана такою, що не відповідає найкращим інтересам дитини [103].

Також Верховний Суд неодноразово погоджувався з тим, що дитина за відповідних обставин має у випадку розлучення проживати з батьком. Так за результатами розгляду справи № 608/190/18 суд касаційної інстанції дійшов висновку, що сам по собі малолітній вік дитини не свідчить про наявність підстав для визначення місця проживання останньої саме з матір'ю, якщо дитина вже тривалий час проживає з батьком, який сумлінно ставиться до виконання своїх батьківських обов'язків. Скасування судових рішень про визначення місця проживання дітей з батьком, з яким вони проживають тривалий період часу, може призвести до вкрай негативних та непередбачуваних психологічних травм для дітей, а тому не відповідає їх інтересам щодо зростання у передбачуваній емоційно-стабільній атмосфері [102]. У справі № 607/425/16-ц Верховний Суд вказав, якщо невиконання

рішення суду про визначення місця проживання дитини пов'язане із категоричною відмовою дитини проживати разом із матір'ю, то це може бути підставою для зміни місця проживання дитини та визначення місця проживання дитини з батьком [96]. А у справі № 404/3499/17 Верховний Суд зазначив, якщо діти тривалий час безперервно проживали з батьком в оточенні інших рідних для них людей у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що забезпечує їх розвиток та не є неблагополучним, то це є підставою для визначення місця проживання дітей з батьком [112].

Інвалідність сама по собі не свідчить про неможливість особи здійснювати належний догляд за дитиною. Наявність тяжкої хвороби, яка б істотно ускладнювала працездатність батька або заважала йому здійснювати належний догляд за дитиною, що стало б перешкодою для визначення місця проживання дитини з ним, має бути доведена належними та допустимими доказами [106].

Якщо це можливо, при визначенні місця проживання кількох малолітніх дітей суди не повинні допускати розлучення братів і сестер. Мати, батько, баба, дід, інші особи, з якими проживають неповнолітні брати та сестри, зобов'язані сприяти їхньому спілкуванню (ч. 3 статті 259 СК України). Отже суди при вирішенні питання про визначення місця проживання кількох малолітніх дітей мають право з урахуванням відповідних фактичних обставин розглянути можливість почергового спільного проживання дітей з одним чи іншим з батьків, у тому числі і з почерговим проживанням кожної дитини окремо з матір'ю та батьком, забезпечивши належним контакт батьків з дітьми та дітей між собою [118].

Після визначення місця проживання дітей у разі зміни обставин, пов'язаних із віком дитини, при наявності спору між батьками як мати дитини, так і батько не позбавлені можливості у майбутньому звернутися до суду із позовом про визначення місця проживання дитини [97].

При вирішенні спору між розлученими батьками про визначення місця проживання малолітньої дитини у період воєнного стану обставини,

пов'язані із безпекою дитини, є істотними та підлягають встановленню та оцінці судом.

На думку Кучера В.О., з огляду на введення воєнного стану в Україні у зміст поняття «найкращі інтереси дитини» повинен включатися безпековий елемент, який має бути обов'язковим для врахування під час вирішення у суді спору між батьками про місце проживання дитини [64, с. 1154].

Разом з тим перебування одного з батьків на військовій службі у Збройних Силах України чи інших силових структурах, а також наявність місця для проживання за межами України не можуть виступати єдиними достатніми підставами для визначення місця проживання з одним із батьків. Ці обставини підлягають встановленню й оцінці судом у сукупності з іншими обставинами, встановленими у справі, з урахуванням принципів рівності прав батьків та забезпечення найкращих інтересів дитини.

Так за результатами розгляду у касаційному порядку справи № 750/9620/20 Верховний Суд погодився з висновком суду апеляційної інстанції про визначення місця проживання дитини з матір'ю. У той же час аргумент матері про те, що після початку бойових дій на території м. Чернігова у 2022 році вона пропонувала вивезти сина за межі України, однак батько відмовився передати їй дитину, не був оцінений судом апеляційної інстанції як такий, що свідчить на користь проживання дитини з матір'ю [115].

При вирішенні спору між батьками про визначення місця проживання дитини (справа № 344/7865/21) суди не надали перевагу матері на користь матері, яка після початку широкомасштабних бойових дій проживає на території Німеччини, визначивши, за результатами оцінки доказів та інтересів дитини, її місце проживання з батьком [123].

Верховний Суд у постанові від 16 листопада 2022 року у справі № 953/6251/21, скасовуючи постанову Харківського апеляційного суду про повернення дитини до місця постійного проживання в Сполученому

Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, зазначив, що воєнний стан, який продовжується у зв'язку з тим, що агресія проти України триває, у цьому конкретному випадку, з урахуванням обставин справи, найкращим інтересам дитини відповідає перебування дитини разом з матір'ю, оскільки позивач не надав доказів на спростування «серйозного ризику» для дитини в разі її повернення до держави її місця постійного проживання до вивезення матір'ю в Україну [117].

У той же час у постанові від 09 лютого 2023 року у справі № 753/572/20 Верховний Суд зазначив, що з огляду на введення воєнного стану в Україні, вирішуючи спори, що стосуються прав та інтересів дитини, першочерговим завданням держави є забезпечення її безпеки і права на життя. Суд касаційної інстанції погодився з висновком суду апеляційної інстанції про відмову батькові у позові, пославшись на те, що суд апеляційної інстанції врахував інтереси дитини, її думку (небажання повертатися в Україну), а також безпеку проживання дитини з матір'ю на території Румунії [119].

Після ухвалення та набрання законної сили рішення суду про визначення місця проживання малолітньої дитини підлягає виконанню.

Водночас примусовому виконанню може підлягати рішення суду про зобов'язання одного з батьків передати дитину іншому (з яким визначено місце проживання дитини). У той же час Закон України «Про виконавче провадження» передбачає процедуру примусового виконання рішень суду про відібрання дитини або про контакт з дитиною.

Європейський суд з прав людини неодноразово звертав увагу, що нежиття належних заходів для виконання судових рішень стосовно дітей є наслідком недостатньо розвинутих законодавчих та адміністративних механізмів, які б могли прискорити добровільне дотримання домовленостей із залученням фахівців органів опіки та піклування (рішення у справах «ZHUPAN v. UKRAINE» (Заяви № 38882/18 та № 50200/19) [151]).

Доцільно звернути увагу на недосконалість законодавчих та адміністративних механізмів залучення органів опіки та піклування (фахівців у питаннях дітей та сім'ї) при врегулюванні сімейних конфліктів, у тому числі на стадії виконання судових рішень про визначення місця проживання дитини, а також недостатність повноважень та активності державних виконавців при проведенні примусового виконання судових рішень цієї категорії. На гостроті цих проблем та необхідності їх вирішення неодноразово наголошував Європейський суд з прав людини у рішеннях у справах «VYSHNYAKOV v. UKRAINE» (заява № 25612/12) [150], «BONDAR v. UKRAINE» (заява № 12962/19) [139], «SHVETS v. UKRAINE» (заява № 12962/19) [146], «SPITSYN v. UKRAINE» (заява № 12962/19) [147], «PLESHKOV AND PLESHKOVA v. UKRAINE» заява № 5783/20) [144].

Верховний Суд в окремій ухвалі від 08 березня 2023 року у справі № 1309/9120/12 звернув увагу Кабінету Міністрів України на необхідність удосконалення нормативно-правових актів з метою усунення недоліків на стадії примусового виконання судових рішень про контакт одного з батьків з дитиною, залучення батьків, органів у справах дітей, адвокатів, виконавців до співпраці з метою забезпечення найкращих інтересів дитини, забезпечення реального виконання рішень судів у справах щодо участі батьків у вихованні та спілкуванні з неповнолітніми дітьми, усунення перешкод у цьому, у тому числі розроблення цільової підтримки дітей, які проявляють ознаки відчуження одного з батьків [79].

Метою вдосконалення механізмів виконання судових рішень щодо дітей, примусове виконання судових рішень про визначення місця проживання дитини і передання її іншому з батьків варто віднести і до компетенції приватних виконавців. Статтю 64 Закону України «Про виконавче провадження» після слів «відібрання дитини» доцільно доповнити словами «та зобов'язання передати дитину». Ч. 1 ст. 75 Закону України «Про виконавче провадження» після слів «300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» пропонуємо доповнити словами: «на фізичну особу-

боржника, яка не виконує судові рішення про контакт з дитиною або про передання/повернення/відібрання дитини – 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

З метою забезпечення ефективного виконання судового рішення у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини виконавцям доцільно надати право звертатися до суду із поданням не тільки про обмеження боржника у праві виїзду за межі України, а і про застосування інших заходів забезпечення виконання рішення суду, зокрема встановлення обов'язку вчинити певні дії, заборони вчиняти певні дії. Пропонуємо доповнити ЦПК України статтею 441-1, наступного змісту: «1. У порядку, передбаченому статтею 441 цього Кодексу, як захід забезпечення виконання судового рішення або рішення органів опіки та піклування про визначення місця проживання дитини та щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, суд за поданням виконавця може постановити ухвалу про встановлення обов'язку боржника вчинити певні дії, заборони боржнику вчиняти певні дії».

Отже, в Україні існує гостра необхідність у розробленні програм попередження, виявлення та врегулювання проблем у сім'ях, підготовці фахівців у справах дітей, врегулюванні порядку їх залучення судом до розгляду справ про визначення місця проживання малолітньої дитини (виконавцем на стадії примусового виконання судового рішення) та здійснення такими фахівцями відповідних повноважень, а також розроблення механізмів ефективного виконання судових рішень про передання дитини тому з батьків, з яким визначено місце проживання із застосуванням нешкідливих для дітей способів.

Висновки до розділу 3

Дослідження процесуальних особливостей розгляду і вирішення судом справ про визначення місця проживання малолітньої дитини дозволило дійти таких висновків:

1. Способами захисту прав та інтересів батьків та дитини, які позивачу доцільно зазначити у позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини, можуть бути: спільна опіка з почерговим проживанням дитини з кожним із батьків за відповідним графіком; визначення місця проживання малолітньої дитини там, де вона постійно проживала, з правом батьків почергово перебувати разом з дитиною відповідно до узгодженого графіку; визначення місця проживання дитини з одним з батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим з батьків.

2. Вирішуючи питання про визначення місця проживання кількох малолітніх дітей, суд має право з урахуванням відповідних фактичних обставин та інтересів дітей розглянути можливість почергового спільного проживання дітей з одним чи іншим з батьків, у тому числі і з почерговим проживанням кожної дитини окремо з матір'ю та батьком, забезпечивши належний контакт батьків з дітьми та дітей між собою.

3. У позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини як підставу позову, тобто факти і обставини, якими обґрунтовано вимоги відповідно до ст. 161 СК України, зазначаються наступні обставини: кровне споріднення між батьками та дитиною (усиновлення), розірвання шлюбу чи окреме проживання батьків, недосягнення згоди між батьками щодо місця проживання дитини, забезпечення найкращих інтересів дитини з урахуванням її віку, здібностей, прихильностей.

4. З метою дотримання процесуальних прав дитини ч. 3 ст. 175 ЦПК України слід доповнити п. 2-1 наступного змісту: «у позовній заяві про визначення місця проживання дитини – повне прізвище та ім'я дитини, її дата та місце народження, місце реєстрації та місце проживання, номер

документу, що посвідчує особу, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти».

5. У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини суд має право вжити таких заходів забезпечення позову, як-от: тимчасова заборона переміщення (виїзду) дитини за межі України (регіону); визначення на період розгляду спору графіку побачень дитини з тим із батьків, з яким дитина фактично не проживає; тимчасове визначення місця проживання дитини на час вирішення спору по суті. Такі заходи забезпечення позову спрямовані на недопущення чи припинення відчуження одним із батьків іншого.

6. Доцільно заохочувати та розвивати медіацію у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, зокрема шляхом проведення обов'язкової інформаційної сесії, щоб поінформувати батьків про те, що спільне проживання може бути прийнятним варіантом для забезпечення найкращих інтересів дитини, та спонукати батьків працювати над таким рішенням, забезпечувати належне навчання і підготовку медіаторів, заохочуючи міждисциплінарну співпрацю на основі «моделі Кохема».

7. У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини під час з'ясування всіх обставин справи та перевірку їх доказами суд, зокрема, має дослідити письмові докази, які засвідчують особу та вік дитини, факт укладення (розірвання) шлюбу, характеристики дитини та батьків за місцем проживання, роботи навчання, довідки про медичне обслуговування та відвідування дитиною навчальних закладів, позашкільних гуртків й занять, висновки спеціалістів-психологів, акти обстеження матеріально-побутових умов, фотокартки, листи, довідки про історію притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності чи зловживань алкоголем або наркотичними засобами тощо.

8. При вирішенні спору між розлученими батьками про визначення місця проживання малолітньої дитини у період воєнного стану обставини,

пов'язані із безпекою дитини, є істотними та підлягають встановленню та оцінці судом. Водночас, перебування одного з батьків на військовій службі у Збройних Силах України чи інших силових структурах, а також наявність місця для проживання за межами України не можуть виступати єдиними достатніми підставами для визначення місця проживання з одним із батьків. Ці обставини підлягають встановленню й оцінці судом у сукупності з іншими обставинами, встановленими у справі, з урахуванням принципів рівності прав батьків та забезпечення найкращих інтересів дитини.

9. Рішення суду про визначення місця проживання дитини з одним із батьків є підставою для реєстрації місця проживання дитини, тимчасового виїзду з дитиною за звичайних умов з України на строк до одного місяця, стягнення аліментів з другого із батьків на утримання дитини.

10. Процедура виконання судових рішень, як завершальна стадія судового процесу у справах щодо дітей, потребує подальшого вдосконалення. Виконання судових рішень про визначення місця проживання дитини і передання її іншому з батьків варто віднести і до компетенції приватних виконавців. Статтю 64 Закону України «Про виконавче провадження» після слів «відібрання дитини» доцільно доповнити словами «та зобов'язання передати дитину».

11. Ч. 1 статті 75 Закону України «Про виконавче провадження» після слів «300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» пропонуємо доповнити словами: «на фізичну особу-боржника, яка не виконує судові рішення про контакт з дитиною або про передання/повернення дитини – 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

12. З метою забезпечення ефективного виконання судового рішення у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини виконавцям доцільно надати право звертатися до суду із поданням не тільки про обмеження боржника у праві виїзду за межі України, а і про застосування інших заходів забезпечення виконання рішення суду, зокрема встановлення обов'язку вчинити певні дії, заборони вчиняти певні дії. Пропонуємо

доповнити ЦПК України статтею 441-1, наступного змісту: «1. У порядку, передбаченому статтею 441 цього Кодексу, як захід забезпечення виконання судового рішення або рішення органів опіки та піклування про визначення місця проживання дитини та щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, суд за поданням виконавця може постановити ухвалу про встановлення обов'язку боржника вчинити певні дії, заборони боржнику вчиняти певні дії».

13. Доцільно у процесуальному законі підкреслити процесуальний статус дитини, її процесуальні права, зокрема право на оскарження судового рішення про визначення її місця проживання в апеляційному та касаційному порядку. З цією метою пропонуємо доповнити статтю 42 ЦПК України ч. 6 наступного змісту: «6. У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини, щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, про позбавлення батьківських прав учасником справи є дитина, яка діє через представника чи законного представника».

14. З метою своєчасного вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини ч. 2 ст. 196 ЦПК України необхідно доповнити словами: «а у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини та щодо участі батьків у вихованні дитини – протягом чотирнадцяти днів з дня відкриття провадження у справі».

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено узагальнення та запропоновано сучасні підходи до вирішення судом спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини. За результати проведеного дослідження сформульовані пропозиції та рекомендації, спрямовані на удосконалення процедури вирішення вказаної категорії спорів. Висновки, пропозиції та рекомендації зводяться до наступного:

1. Аналіз стану наукової розробки проблем здійснення цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини свідчить про те, що ця тематика глибоко і предметно не досліджувалася у науці сімейного та цивільного процесуального права. Серед проблем, які потребують розв'язання, слід виділити удосконалення процесуальних процедур, пов'язаних з вирішенням конфлікту між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, розвиток механізмів захисту інтересів дітей у цих спорах з метою забезпечення їх належного виховання обома батьками, розвиток співпраці учасників справи, визначення варіантів (моделей) вирішення судом спору щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

2. Відповідно до поставлених мети і задач основою у процесі дослідження цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ, а саме: діалектичний, методи індукції та дедукції, аналізу та синтезу, системний, логіко-юридичний, історико-правовий метод порівняльно-правовий методи.

3. Сфера вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини потребує постійного вдосконалення, як у частині належного нормативного врегулювання, так і розвитку судової практики з метою більш чіткого окреслення основних елементів й критеріїв, які підлягають перевірці й оцінці спеціально уповноваженим суддею при

вирішенні спорів цієї категорії. Ці підходи базуються на праві, яке не обмежується лише законодавством, а включає і інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї, які зумовлені історично досягнутим рівнем розвитку суспільства.

4. Виокремлено етапи еволюції правил (норм) норм сімейного та цивільного процесуального права, які регулювали на території України процедуру вирішення сімейних спорів, зокрема вирішення судами спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, як-от:

1) застосування принципів гласності, змагальності і справедливості при вирішенні цивільних спорів судами античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я (II половина I тис. до н.е.);

2) правове регулювання відносин між батьками і дітьми, зокрема і щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, із застосуванням звичаєвого та церковного права, вирішення спорів служителями церкви (IX ст. –XV ст.);

3) формування презумпції спільної відповідальності батьків щодо виховання та утримання дитини, перехід до вирішення сімейних спорів світськими судами (XVI ст. –XIX ст.);

4) розбудова інститутів сімейного та цивільного процесуального права за часів незалежності України з урахуванням домінанта інтересів дитини та згоди обох батьків (1917 р. – 1920 р.);

5) правове регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві під час радянської окупації України, визнання необхідності залучення до розгляду цих спорів органу у справах дітей, а також заслуховування думки самої дитини (1919 р. – 1963 р.);

б) удосконалення правового регулювання порядку вирішення спорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини у цивільному процесуальному та сімейному законодавстві УРСР та після відновлення незалежності України, що характеризується відсутністю спеціалізації суддів

у сімейних справах, вирішенням цих спорів у процедурі загального позовного провадження з урахуванням інтересів дитини та її бажання (1963 р. – 2004 р.);

7) сучасні підходи до правового регулювання судочинства у справах щодо визначення місця проживання дитини в цивільному процесуальному та сімейному законодавстві України, що базуються на загальновизнаних та проголошених у міжнародних актах постулатах, зокрема пріоритеті інтересів дитини, спеціалізації судів чи суддів, заохочення батьків до співпраці з метою вирішення конфлікту, поєднання зусиль суду, органу у справах дітей, психологів, психіатрів, медіаторів, а також учасників справи та їхніх представників (2004 р. – до сьогодні).

5. Метою вирішення спорів щодо фізичної опіки над малолітньою дитиною є: вирішення суперечок між членами родини, зниження конфліктності у сімейних відносинах, заохочення співпраці розлучених батьків при вихованні дитини, дотримання інтересів дитини, зростання дитини у благополучній атмосфері.

6. При вирішенні спору між батьками щодо визначення місця проживання малолітньої дитини суд наділений повноваженнями застосувати такі моделі фізичної опіки (визнати право одного з батьків на проживання дитини разом з ним): спільна опіка з почерговим проживанням малолітньої дитини з кожним із батьків за відповідним графіком; визначення місця проживання малолітньої дитини там, де вона постійно проживала, з правом батьків почергово перебувати разом з малолітньою дитиною відповідно до узгодженого графіку; визначення місця проживання малолітньої дитини з одним з батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим з батьків.

7. Справи щодо визначення місця проживання малолітньої дитини розглядаються судом у порядку загального позовного провадження і не можуть бути розглянуті у порядку спрощеного позовного провадження, оскільки, враховуючи специфіку даної сфери сімейних правовідносин, важливою є стадія підготовчого провадження, проведення примирних

процедур, медіації, заслуховування пояснень батьків малолітньої дитини та думки самої дитини, коли вона здатна її висловити, дослідження висновків спеціалістів.

8. Матеріально-правовими передумовами реалізації права на подання позову про визначення місця проживання малолітньої дитини є: а) малолітній вік дитини (до 14 років); б) кровне споріднення між батьками та дитиною; в) відсутність взаємної згоди батьків щодо місця проживання малолітньої дитини; г) цивільна процесуальна дієздатність сторін спору.

9. Процесуально-правовими передумовами реалізації права на подання до суду позовної заяви про визначення місця проживання малолітньої дитини є: а) позов підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства, загального позовного провадження; б) відсутнє таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; в) у провадженні цього чи іншого суду відсутня справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; г) відсутнє рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав.

10. Предмет доказування у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини становлять наступні обставини: сутність і зміст відносин дитини з кожним із батьків, ступінь участі батьків у вихованні дитини; зрілість та погляди дитини; прихильність дитини до кожного з батьків; стан здоров'я дитини, наявність у дитини особливих потреб та порядок їх задоволення; попередня поведінка кожного із батьків (як позитивний, так і негативний досвід); економічні чинники, зайнятість кожного з батьків та їхні доходи; безпекові питання; умови проживання, навчання, розвитку здібностей дитини; можливі наслідки зміни дитиною місця проживання; бажання батьків проживати разом із дитиною та бути її безпосереднім опікуном; зловживання батьками спиртними напоями та (або)

наркотичними засобами, вчинення батьками аморальної поведінки, яка може зашкодити розвиткові дитини, застосування насильства тощо.

11. У випадку, коли суд не погоджується з висновком органу опіки та піклування щодо місця проживання малолітньої дитини, висновками експертів, наданими сторонами (вважає їх немотивованими), за відсутності інших достовірних і достатніх доказів, на підставі яких підлягають встановленню обставини у справі щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, суду доцільно вирішувати питання про призначення психологічної експертизи чи залучення спеціалістів у галузі дитячої психології та педагогіки з метою надання висновків й визначення найкращих інтересів дитини.

12. Доцільно уточнити у процесуальному законі порядок збору судом за власною ініціативою доказів з метою захисту інтересів малолітньої дитини. Наприклад, у випадку, коли суд вважає необґрунтованим висновок органу опіки та піклування (за його відсутності), виникає необхідність в інших доказах, зокрема у висновках експертів, спеціалістів. Частина 1 ст. 103 ЦПК України доцільно доповнити пунктом «3» наступного змісту: «при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначенні місця проживання дитини, суд не погоджується з висновками органу опіки та піклування».

13. Необхідно врегулювати порядок призначення судом спеціалістів з питань дитячої опіки, наприклад Guardian Ad Litem ("GAL"), визначити вимоги до них, порядок набуття права на здійснення відповідної діяльності та порядок її здійснення. Спеціалістів з питань опіки доцільно наділити повноваженнями на підставі ухвали суду опитувати кожного з батьків, проводити психологічні тести, які виявлять особистість батьків і підхід до виховання, проводити спостереження за взаємодією батьків зі своїми дітьми в різних ситуаціях і проводити відповідні заходи, за результатами яких оцінюється благополуччя дитини. Також таких спеціалістів суд може уповноважити опитати сімейного лікаря (педіатра), вчителів, тренерів,

сусідів, членів сім'ї, няню та інших осіб, пов'язаних з сім'єю, дослідити шкільні документи, медичні та психіатричні записи батьків і дитини, юридичні документи, особисті щоденники, фотографії, домашнє відео чи звукозаписи, а також проводити домашні візити. За результатами проведення дослідження спеціаліст з питань дитячої опіки зобов'язаний надати суду звіт про здатність батьків повноцінно виконувати батьківські обов'язки, про психологічні потреби дитини (дітей) і розвитку, бажання дитини (дітей), якщо це доречно, і здатності кожного з батьків задовольнити ці потреби та бажання.

14. Потребує вдосконалення процедура заслуховування судом думки малолітньої дитини, створення для цього комфортних для дитини умов. З цією метою можливо використати, зокрема, досвід Ізраїлю та Франції, про який йшлося у підрозділі 2.4, наділити суд правом уповноважити спеціаліста у справах дітей опитати малолітню дитину або контактувати з дитиною без участі сторін спору.

15. Відповідно до ст. 156 СК України право на безоплатну правову допомогу надано лише неповнолітнім батькам. Разом з тим, частину 2 ст. 10 та частину 2 ст. 18 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» перебачено, що звернення про надання правових послуг, що стосуються дітей, подаються їх законними представниками. У таких умовах дитині доволі важко самотійно захистити свої інтереси, особливо від батьків, які можуть зловживати своїми правами. Ця ситуація може бути вирішена шляхом внесення відповідних змін до СК України, Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», які б деталізували процесуальне становище малолітнього (неповнолітнього), щодо якого суд вирішує відповідні правові питання, а також визначали право малолітньому (неповнолітньому) самотійно за сприяння служб у справах дітей самотійно звернутися за безоплатною правовою допомогою адвоката.

16. Доцільно розглянути необхідність запровадження обов'язкової медіації у справах щодо батьківської опіки та контактів з малолітньою дитиною, як процесуальної передумови звернення до суду з позовом.

17. Вирішуючи питання про визначення місця проживання кількох малолітніх дітей суд має право з урахуванням відповідних фактичних обставин та інтересів дітей розглянути можливість почергового спільного проживання дітей з одним чи іншим з батьків, у тому числі і з почерговим проживанням кожної дитини окремо з матір'ю та батьком, забезпечивши належний контакт батьків з дітьми та дітей між собою.

18. У позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини як підставу позову, тобто факти і обставини, якими обґрунтовано вимоги відповідно до ст. 161 СК України, зазначаються наступні обставини: кровне споріднення між батьками та дитиною (усиновлення), розірвання шлюбу чи окреме проживання батьків, недосягнення згоди між батьками щодо місця проживання дитини і здійснення опіки над нею, забезпечення найкращих інтересів дитини з урахуванням її віку, здібностей, прихильностей.

19. З метою дотримання процесуальних прав дитини частину 3 ст. 175 ЦПК України слід доповнити пунктом 2-1 наступного змісту: «у позовній заяві про визначення місця проживання малолітньої дитини – повне прізвище та ім'я дитини, її дата та місце народження, місце реєстрації та місце проживання, номер документу, що посвідчує особу, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти».

20. У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини суд має право вжити таких заходів забезпечення позову, як-от: тимчасова заборона переміщення (виїзду) дитини за межі України (регіону); визначення на період розгляду спору графіку побачень дитини з тим із батьків, з яким дитина фактично не проживає; тимчасове визначення місця проживання дитини на час вирішення спору по суті.

21. Доцільно заохочувати та розвивати медіацію у спорах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, зокрема шляхом проведення обов'язкової інформаційної сесії, щоб поінформувати батьків про те, що спільне проживання може бути прийнятним варіантом для забезпечення найкращих інтересів малолітньої дитини, та спонукати батьків працювати над таким рішенням, забезпечувати належне навчання і підготовку медіаторів, заохочуючи міждисциплінарну співпрацю на основі «моделі Кохема».

22. У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини під час з'ясування всіх обставин справи та перевірку їх доказами суд, зокрема, має дослідити письмові докази, які засвідчують особу та вік дитини, факт укладення (розірвання) шлюбу, характеристики дитини та батьків за місцем проживання, роботи навчання, довідки про медичне обслуговування та відвідування дитиною навчальних закладів, позашкільних гуртків й занять, висновки спеціалістів-психологів, акти обстеження матеріально-побутових умов, фотокартки, листи, довідки про історію притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності чи зловживань алкоголем або наркотичними засобами тощо.

23. При вирішенні спору між батьками про визначення місця проживання малолітньої дитини у період воєнного стану обставини, пов'язані із безпекою дитини, є істотними та підлягають встановленню та оцінці судом. Водночас перебування одного з батьків на військовій службі у Збройних Силах України чи інших утворених відповідно до закону військових формуваннях, а також наявність місця для проживання за межами України не можуть виступати єдиними достатніми підставами для визначення місця проживання з одним з батьків. Ці обставини підлягають встановленню й оцінці судом у сукупності з іншими обставинами, встановленими у справі, з урахуванням принципів рівності прав батьків та забезпечення найкращих інтересів дитини.

24. Рішення суду про визначення місця проживання дитини з одним із батьків є підставою для реєстрації місця проживання дитини, тимчасового виїзду дитини за межі України на строк до одного місяця, стягнення аліментів на утримання дитини тощо.

25. Процедура виконання судових рішень, як завершальна стадія судового процесу у справах щодо дітей, потребує подальшого вдосконалення. Виконання судових рішень про визначення місця проживання дитини і передання її іншому з батьків варто віднести і до компетенції приватних виконавців. З цією метою статтю 64 Закону України «Про виконавче провадження» після слів «відібрання дитини» доцільно доповнити словами «та зобов'язання передати дитину».

26. Частину 1 ст. 75 Закону України «Про виконавче провадження» після слів «300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» пропонуємо доповнити словами: «на фізичну особу-боржника, яка не виконує судові рішення про контакт з дитиною або про передання/повернення дитини – 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

27. З метою забезпечення ефективного виконання судового рішення у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини виконавцям доцільно надати право звертатися до суду з поданням не тільки про обмеження боржника у праві виїзду за межі України, а і про застосування інших заходів забезпечення виконання рішення суду, зокрема встановлення обов'язку вчинити певні дії, заборони вчиняти певні дії. Пропонуємо доповнити ЦПК України ст. 441-1, наступного змісту: «1. У порядку, передбаченому статтею 441 цього Кодексу, як захід забезпечення виконання судового рішення або рішення органів опіки та піклування про визначення місця проживання дитини та щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, суд за поданням виконавця може постановити ухвалу про встановлення обов'язку боржника вчинити певні дії, заборони боржнику вчиняти певні дії».

28. Доцільно у процесуальному законі підкреслити процесуальний статус дитини, її процесуальні права, зокрема право на оскарження судового рішення про визначення її місця проживання в апеляційному та касаційному порядку. З цією метою пропонуємо доповнити статтю 42 ЦПК України ч. 6 наступного змісту: «6. У справах про визначення місця проживання малолітньої дитини, щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, про позбавлення батьківських прав учасником справи є дитина, яка діє через представника чи законного представника».

29. З метою своєчасного вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини частину 2 ст. 196 ЦПК України необхідно доповнити словами: «а у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини та щодо участі батьків у вихованні дитини – протягом чотирнадцяти днів з дня відкриття провадження у справі».

30. Справи про визначення місця проживання малолітньої дитини підлягають розгляду судом за правилами загальної територіальної підсудності. За результатами дослідження запропоновано ст. 28 ЦПК України доповнити положеннями про те, що спори про визначення місця проживання малолітньої дитини можуть розглядатися судом за місцем проживання того з батьків, який переважно здійснює опіку над дитиною (з яким більшу частину часу проживає дитина (діти)).

31. Частину 1 ст. 161 СК України доповнити наступним абзацом: «За результатами вирішення спору про визначення місця проживання малолітньої дитини орган у справах дітей або суд встановлює спільну фізичну опіку (право одного з батьків на проживання дитини разом з ним) з почерговим проживанням дитини у помешканні кожного з батьків за відповідним графіком; визначає місце проживання дитини у відповідному помешканні з почерговим проживанням кожного із батьків у цьому помешканні за відповідним графіком; визначає місце проживання дитини з одним з батьків із забезпеченням контакту (участі у вихованні) дитини з іншим з батьків».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійцьо В. Д. Теоретичні засади доказування в цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. К., 2015. 488 с.
2. Архипова А., Гаро Г. Щодо запровадження судами України спеціалізації суддів з розгляду сімейних справ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/shhodo-zaprovadzhennya-sudamy-ukrayiny-spetsializatsiyi-suddiv-z-rozglyadu-simejnyh-sprav>.
3. Балюк М. І., Луспенник Д. Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Х.: Харків юридичний, 2008. 708 с.
4. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. К.: Україна, 1999. 554 с.
5. Бернхем В. Розділ VIII «Сімейне право» з книги Вільяма Бернхема «Вступ до права та правової системи Сполучених штатів Америки». *Право США*. № 1–2. 2012. С. 12–53.
6. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. К.: Атіка, 2011. 420 с.
7. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. К., 2011. 519 с.
8. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах позовного та окремого провадження (порівняльна характеристика). *Приватне право і підприємництво*: зб. наук. пр.; редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін.; К.: НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2013. Вип. 12. С. 63–67.
9. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 12–18.

10. Білянська Н.В., Пилипенко С.А. Заходи забезпечення позову у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини: окремі питання судової практики. *Наукові перспективи*. 2024. № 2. С. 1066–1074.
11. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. К., 2021. 373 с.
12. Борисова В., Красицька Л. Аліментні зобов'язання членів сім'ї в сімейному праві України: проблемні питання теорії та практики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. № 3. С. 28–47.
13. Ватрас В. Зміст та види джерел сімейного права, що діяло на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії. *Актуальні проблеми правознавства*. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/viewFile/765/755>.
14. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2008. 210 с.
15. Вовк О. Й. Литовський Статут 1588 року як правова пам'ятка міського самоврядування в Україні. *Держава та регіони*. 2018. № 4 (62). С. 4–11.
16. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба: навч. посібн. Х.: ХНУВС, 2011. 64 с.
17. Ганкевич О. М. Судочинство у справах про визнання батьківства, материнства та його оспорювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Ів.-Франківськ, 2015. 229 с.
18. Глинська Н. В., Шило О. Г. Проблеми правового регулювання відступу від правових позицій Верховного Суду. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 292–312.
19. Грабовська О. О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2015. 205 с.

20. Грабовська О.О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. К., 2019. 563 арк.

21. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII. Пер. с лат. А. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. М.: Статут; Одесса, 2013. 536 с.

22. Давидова Н. О. Коментар до Сімейного кодексу України. *Юрисконсульт*. URL: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/sku/87-sku/3348-161.html>

23. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.

24. Договір між Україною та Латвійською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах від 23 травня 1995 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/428_627#Text.

25. Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 07 липня 1993 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_002#Text.

26. Договір між Україною та Республікою Македонія про правову допомогу в цивільних справах від 10 квітня 2000 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807_010#Text.

27. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13 грудня 1993 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_604#Text.

28. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.

29. Доповідь Організації Об'єднаних Націй (Graça Machel) про вплив збройних конфліктів на дітей від 26 серпня 1996 р. *Законодавство України*. URL: [https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/219/55/PDF/N9621955.pdf?Open Element](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/219/55/PDF/N9621955.pdf?Open+Element).

30. Закон України «Про виконавче провадження» від 02 червня 2016 р. № 1404-VIII. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.

31. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.

32. Закон України «Про медіацію» від 16 лист 2021 р. № 1875-IX. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.

33. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.

34. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

35. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

36. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text>.

37. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. № № 2558-III. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.

38. Закон України «Про судовий збір» від 07 липня 2011 р. № 3674-VI. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>.
39. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 р. № 2453-VI. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>.
40. Каламайко А. Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі аспекти їх використання в цивільному процесі. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 127–132.
41. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього дитині (прийняті Комітетом Міністрів 17 листопада 2010 р. на 1098-му засіданні заступників міністрів). URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
42. Кійко Т. Захист особистих немайнових прав батьків при вирішенні питань щодо виховання, спілкування та визначення місця проживання дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 7. С. 108–111.
43. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР від 31 травня 1926 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1. Оп. 3. Спр. № 5. С. 248–302.
44. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: у 2 т. Білоусов Ю. В., Калаур І. Р., Гринько С. Д. та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука, М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. Т. 1. 1168 с.
45. Кожевнікова В. О. Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Т., 2019. 42 с.
46. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України*. 2011. № 10. С. 26–27.

47. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Х.: Право, 2012. 624 с.
48. Комаров В.В., Радченко П.І., Сакара Н.Ю. Цивільна юрисдикція та підсудність. Теорія та практика судової діяльності: наук.-практ. посібн. К.: Атіка, 2007. С. 7–38
49. Комісаренко В. Д. Застосування практики ЄСПЛ при захисті особистих немайнових прав батьків та дітей: дис. ... д-ра юрид. наук: 081. Хмельницький., 2021. 206 с.
50. Комісаренко В. Д. Захист особистих немайнових прав батьків та дітей: досвід Польщі. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. № 4. С. 261–269.
51. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
52. Конвенція ООН про права дитини, прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
53. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
54. Конвенція про контакт з дітьми (ETS N 192): ратифікована Законом від 20 вересня 2006 р. № 166-V. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659.
55. Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
56. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19 жовтня 2006 р. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002?test=#.

57. Конституція України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
58. Красицька Л. В. Право батьків на визначення місця проживання малолітньої дитини та суміжні правові поняття. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 4(32). С. 91-103.
59. Красицька Л. В. Місце проживання фізичної особи як категорія приватного права. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 3. С. 647–659.
60. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. 496 с.
61. Красицька Л. В. Участь органу опіки та піклування при розгляді судом спорів, що виникають з сімейних правовідносин. *Наукові перспективи*. 2024. № 2 (44). С. 1134–1146.
62. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське. К.: Наукова думка, 1984. 176 с.
63. Кучер В. О. Визначення місця проживання дитини: окремі питання судової практики. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука"*. Серія: "Юридичні науки". 2024. № 2. С. 87–92.
64. Кучер В. О. Захист прав та забезпечення безпеки в умовах воєнного стану: визначення місця проживання дитини. *Наукові перспективи*. 2024. № 2 (44). С. 1147-1157.
65. Кучер В. О. Процесуальна діяльність сторін у справах щодо визначення місця проживання дитини: окремі питання доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 69-71.
66. Кучер Т. М. Докази, доказування та доведення у цивільністичному процесі України: моногр. К.: Познишев, 2015. 427 с.

67. Луспеник Д.Д. Самоконтроль суду першої інстанції у цивільному процесі: проблемні питання правозастосування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 5. С. 51–62.

68. Маруніч Г. І. Зтягування цивільного процесу: сутність, правові наслідки та способи запобігання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2019. 240 с.

69. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2000. 193 арк.

70. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджені наказом Міністерства юстиції України 08 жовтня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

71. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України; за заг. ред. Д. В. Журавльова. К.: Професіонал, 2019. 520 с.

72. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України; за ред. В. М. Коссака. К.: Істина, 2004. 976 с.

73. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України; за ред. Є. О. Харитонова. Х.: ТОВ «Одіссей», 2006. 552 с.

74. Німак М. О. Окреме провадження у справах, що виникають із шлюбних правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Л., 2012. 221 с.

75. Овчинникова Я. С. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної Війни: : дис. ... канд. юрид. наук: 07.00.01. Д., 2011. 306 с.

76. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів щодо визначення місця проживання дитини та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав. *Верховний Суд*. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/2022_09_27_Ogliad_KCS_2.pdf.

77. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах щодо вирішення спорів між батьками про участь у вихованні дитини. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_vuh_dutunu.pdf.

78. Окрема думка судді Верховного Суду від 19 квітня 2023 р. у справі № 274/576/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110486303>

79. Окрема ухвала Верховного Суду від 08 березня 2023 р. у справі № 1309/9120/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/>.

80. Опитування населення України стосовно довіри до судової та інших гілок влади, суддівської незалежності та підзвітності, сприйняття корупції та готовності повідомляти про її прояви (квітень 2021 р.). URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/2021_Survey_Population_Report_UKR.pdf.

81. Ортинська Н. В. Історико-правовий аналіз розвитку правового статусу неповнолітніх (від додержавного суспільства до XVIII століття). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Вип.15. (1). Одеса. 2015. С. 23–26.

82. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів; за ред. А. Є. Конверського. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

83. Падох Я. Давнє українське судове право (конспект викладів). Мюнхен-Париж, 1949. 49 с.

84. Пархоменко П. Елементи правосуддя, дружнього до дитини, на основі практики Європейського Суду з прав людини. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 1–2 (38–39). С. 18–27.

85. Позовне провадження: моногр. В. В. Комаров В. В., Д. Д. Луспеник, П. І. Радченко та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х., 2011. 522 с.
86. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 р. № 1845/0/15-21. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>.
87. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24 серпня 2008 р. № 866. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text>.
88. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України» від 14 квітня 2022 р. № 2188-IX. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>.
89. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 жовтня 2018 р. у справі № 402/428/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77361954>.
90. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 р. у справі № 129/1033/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196>.
91. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 червня 2021 р. у справі № 202/781/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77361954>.
92. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 жовтня 2022 р. у справі № 910/622/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106636430>.
93. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2023 р. у справі № 170/129/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Page/2>.

94. Постанова Верховного Суду від 25 квітня 2018 р. у справі № 347/286/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73868415>.
95. Постанова Верховного Суду від 24 травня 2018 р. у справі № 922/2391/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74459368>.
96. Постанова Верховного Суду від 05 вересня 2018 р. у справі № 607/425/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101808690>.
97. Постанова Верховного Суду від 05 вересня 2018 р. у справі № 752/22028/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76503075>.
98. Постанова Верховного Суду від 12 листопада 2018 р. у справі № 344/16920/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78160296>.
99. Постанова Верховного Суду від 14 листопада 2018 р. у справі № 463/3301/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78008148>.
100. Постанова Верховного Суду від 28 листопада 2018 р. у справі № 754/22/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78376571>.
101. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 р. у справі № 645/4582/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82034438>.
102. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 р. у справі № 608/190/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81437603>.
103. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 р. у справі № 352/2324/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86105207>.

104. Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2019 р. у справі № 552/4608/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86607179>.

105. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2020 р. у справі № 574/886/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87703418>.

106. Постанова Верховного Суду від 04 березня 2020 р. у справі № 356/417/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88666900>.

107. Постанова Верховного Суду від 15 квітня 2020 р. у справі № 550/1201/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88834136>.

108. Постанова Верховного Суду від 21 травня 2020 р. у справі № 587/2134/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89509365>.

109. Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2020 р. у справі № 712/11527/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93835748>.

110. Постанова Верховного Суду від 04 серпня 2021 р. у справі № 654/4307/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98911478>.

111. Постанова Верховного Суду від 16 червня 2021 р. у справі № 369/13467/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98267310>.

112. Постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 р. у справі № 404/3499/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98548332>.

113. Постанова Верховного Суду від 28 вересня 2022 р. у справі № 686/18140/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106637524>.

114. Постанова Верховного Суду від 05 жовтня 2022 р. у справі № 203/2294/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106660048>.

115. Постанова Верховного Суду від 26 жовтня 2022 р. у справі № 750/9620/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107011850>.

116. Постанова Верховного Суду від 01 листопада 2021 року у справі № 520/14132/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100817047>.

117. Постанова Верховного Суду від 16 листопада 2022 р. у справі № 953/6251/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107846854>.

118. Постанова Верховного Суду від 14 грудня 2022 р. у справі № 742/2571/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108059552>.

119. Постанова Верховного Суду від 09 лютого 2023 р. у справі № 753/572/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173>.

120. Постанова Верховного Суду від 12 квітня 2023 р. у справі № 569/22963/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110255454>.

121. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2023 р. у справі № 203/3174/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110308527>.

122. Постанова Верховного Суду від 17 травня 2023 р. у справі № 750/843/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110999325>.

123. Постанова Івано-Франківського апеляційного суду від 07 лютого 2023 р. у справі № 344/7865/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108946282>

124. Правова доктрина України: у 5 т. Х.: Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція. В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. 976 с.

125. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 13.

126. Проект Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення судочинства під час дії воєнного чи надзвичайного стану та врегулювання спорів за участі судді від 13 січня 2023 р. № 8358. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1608296>.

127. Проект Закону про внесення змін до статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження обов'язкової спеціалізації суддів із розгляду справ, що виникають із сімейних правовідносин і стосуються захисту прав та законних інтересів дітей, у місцевих загальних судах та апеляційних судах від 03 лютого 2023 р. № 8416. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41280>.

128. Проект Закону Української Народної Республіки «Про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народження й смерті». *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. № 29. С. 75–124.

129. Простибоженко О. С. Спільна батьківська відповідальність: назріла необхідність нових підходів в Україні. *На шляху до європейського приватного права*: збірн. матеріалів XI Міжнародного цивілістичного форуму. К.: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 180 с.

130. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр»

спеціальностей 8.050106, 8.03050901 «Облік і аудит», 8.050201 «Менеджмент організацій», 8.03060101 «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)». Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Х.: ХНАМГ, 2011. 76 с.

131. Резвова О. В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ... доктора філософії: 081 «Право». К., 2021. 214 с.

132. Резвова О. В. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному законодавстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. С. 111–116.

133. Резнік Г. О. Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2014. 21 с.

134. Резнік Г. О. Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти): моногр.; за наук. ред. О. Д. Крупчана. Київ: НДІ приват. права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 192 с.

135. Резолюція ПАРЄ «Гендерна рівність, поєднання особистого та трудового життя, спільне виконання обов'язків» від 25 січня 2013 р. № 1921. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTMLen.asp?fileid=19478&lang=en>.

136. Резолюція ПАРЄ «Рівність і спільна батьківська відповідальність: роль батька» від 02 жовтня 2015 р. № 2079. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=22220>.

137. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах від 21 січня 1998 р. № R(98)1. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_98_1_1998_01_21.pdf.

138. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «A.S. v. NORWAY» (заява № 60371/15) від 17 грудня 2019 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#>.

139. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «BONDAR v. UKRAINE» (заява № 12962/19) від 17 грудня 2019 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200896>.

140. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «DOMBO VENEER B. V. v. THE NETHERLAND» (заява № 14448/88) від 27 жовтня 1993 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22ВЕНЕЕР%22%5D%7D>.

141. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «МАМЧУР v. UKRAINE» (заява № 10383/09) від 16 липня 2015 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%7D>.

142. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «M. S. v. UKRAINE» (заява № 2091/13) від 11 липня 2017 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-175140%22%5D%7D>.

143. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «OLEKSANDR VOLKOV v. UKRAINE» (заява № 21722/11) від 09 січня 2013 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%2221722/11%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-115871%22%5D%7D>.

144. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «PLESHKOV AND PLESHKOVA v. UKRAINE» (заява № 5783/20) від 09 березня 2023 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-223379>.

145. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «SAVINY v. UKRAINE» (заява № 39948/06) від 18 грудня 2008 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-126109>.

146. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «SHVETS v. UKRAINE» (заява № 12962/19) від 23 липня 2019 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-195711>.

147. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «SPITSYN v. UKRAINE» (заява № 12962/19) від 07 жовтня 2021 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214068>.

148. Рішення Європейського суду з прав людини «STAND LOBBEN and OTHERS v. NORWAY» (№ 37283/13) від 10 вересня 2019 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-195909%22%7D>.

149. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Т.А. AND OTHERS v. THE REPUBLIC OF MOLDOVA (заява № 25450/20) від 30 листопада 2021 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Т.А.%20AND%20OTHERS.%22%7D>.

150. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «VYSHNYAKOV v. UKRAINE» (заява № 25612/12) від 24 липня 2018 р. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192006>.

151. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «ZHUPAN v. UKRAINE» (заяви № 38882/18 та № 50200/19) від 07 жовтня 2021 р. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-212023%22%7D>}.

152. Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики): моногр. К.: Ін Юре, 2016. 536 с.

153. Романюк Я., Панасюк В. Сімейний кодекс України: новели, судова практика застосування. *Право України*. 2013. № 10. С. 30–44.

154. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар. К.: Правова єдність, 2009. 432 с.

155. Ромовська З. Україна творить європейське сімейне право. *Право України*. 2013. № 10. С. 9-29.

156. Рум'янцев В. О. Судова система в Україні в період «української революції» 1917–1921 рр. *Проблеми законності*. Х., 2009. Вип. 100. С. 53–62.
157. Ригіна О. США: визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу її батьків (історія розвитку проблеми). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 54. С. 81–88.
158. Руда Т. Достовірність доказів у цивільному судочинстві США та України: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 87. С. 73–78.
159. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: моногр. Х.: Право, 2010. 251 с.
160. Сармати і амазонки за описами Геродота. *Спадок*. URL: <https://spadok.org.ua/sarmaty>.
161. Семейное право Украины: учебн.; под ред. Ю. С. Червоного. Х.: ООО «Одиссей», 2004. 520 с.
162. Сімейне право України: підруч.; Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 4-е вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2012. 322 с.
163. Сімейний кодекс України. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 4584. С. 116–205.
164. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар; за ред. І. В. Жилінкової. Х.: Ксилон, 2008. 855 с.
165. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар; за заг. ред. С. Я. Фурси. К.: Вид. Фурса С. Я.: КНТ, 2008. 1248 с.
166. Синегубов О. В. Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2015. 343 с.
167. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини (за матеріалами судової практики Верховного Суду). *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 33–37. URL: <http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2022/1/6.pdf>.
168. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про

визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том 2. С. 64–69. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_2/10.pdf.

169. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану: *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 березня 2023 р.)*. С.245–249. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/98ff888a-cc3f-43cc-b45a-7ac15470d5a9/content>.

170. Синельников Є. В. Деякі аспекти, пов'язані із забезпеченням позову у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблемні питання правоохоронної та правозахисної діяльності в контексті євроінтеграційних тенденцій: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 квітня 2023 р.)*. С. 394–396. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/984b8b39-43bd-4017-900f-88b61b7f5d06/content>.

171. Синельников Є. В. Деякі особливості судової практики з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.)*; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 434–439. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bbb48b74-699c-4deb-a001-62971da3b9f4/content>.

172. Синельников Є. В. Основні тенденції розвитку та становлення процедур з вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 74. Том 1. С.113–119. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/272944>

173. Синельников Є. В. Судова практика з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану: Scientific and innovations in modern world: матеріали VII міжнар. наук.-практ. інтерен-конф. (Лондон, 23–25 березня 2023 р.). С. 763–769. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/SCIENCE-AND-INNOVATION-OF-MODERN-WORLD-23-25.03.23.pdf>.

174. Синельников Є. В. Сучасні напрями розвитку судової практики вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 3–4 (40–41). С. 47–56. URL: <https://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2022/3-4-40-41/30-arh-2022/791-suchasni-napryami-rozvitku-sudovoji-praktiki-virishennya-sporiv-pro-viznachennya-mistsya-prozhivannya-ditini>.

175. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів; за ред. проф. Леоніда Ушакова. 2-ге вид., стер. Харків: Видавець Савчук О. О., 2016. 1400 с.

176. Статути Великого Князівства Литовського: у 3 т.; за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2002–2004. Т. 2. 560 с.

177. Стопченко К. О. Судочинство у справах про оспорювання батьківства та материнства: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2019. 199 с.

178. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; А. П. Гель, Г. С. Семакова, С. П. Кондракова. К.: МАУП, 2004. 267 с.

179. Тихомиров Д.О., Білянська Н.В. Визначення місця проживання дитини: теоретичні та практичні аспекти. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 5 (33). С. 141–149.

180. Тихомиров Д.О., Білянська Н.В., Петровський А.В. Особливості розгляду справ, пов'язаних із визначенням місця проживання малолітньої дитини, в порядку цивільного судочинства. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 5 (33). С. 639–650.

181. Тихомиров Д.О., Білянська Н.В., Пилипенко С.А. Особливості вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини у період воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 3 (21). С. 835–846.

182. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: моногр. Х.: Право, 2016. 600 с.

183. Тріпутьський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. О., 2007. 227 с.

184. Проект Закону «Про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народження й смерті». *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Фонд № 1115. Опис № 1. Справа № 29. С. 75–124.

185. Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Фонд № 1. Опис № 3. Справа № 5. С. 248–302.

186. Цивільне процесуальне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл.; С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. 760 с.

187. Цивільне процесуальне право України: підруч. для юрид. вузів і фак. В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 1999. 592 с.

188. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41 (зі змінами).

189. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон Української радянської соціалістичної республіки від 18 липня 1963 р. *Відомості Верховної Ради*. 1963. № 30.

190. Цивільний процес: навч. посіб.; А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін.; за ред. Ю. В. Білоусова. К.: Прецедент, 2005. 172 с.
191. Цивільний процес: навч. посіб.; А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін.; за ред. Ю. В. Білоусова. К.: Прецедент, 2005. 293 с.
192. Цивільний процес України: підруч.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доцента М. М. Ясинка. К.: Алерта, 2014. 744 с.
193. Цивільний процес України: підруч.; за ред Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. К.: Істина, 2012. 536 с.
194. Цивільний процес України: академічний курс; за ред. С. Я. Фурси. К.: Фурса С. Я., 2009. 848 с.
195. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент.; С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2008. 840 с.
196. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар; за заг. ред. С. С. Бичкової. 2-ге вид., доповн. і переробл. К.: Атіка, 2010. 896 с.
197. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: моногр. Х.: Слово, 2015. 281 с.
198. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2021. 600 с.
199. Черняк Ю. В. Уніфікація норм міжнародного цивільного процесу: проблемні питання теорії і судової практики вирішення сімейних спорів: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2019. 434 с.
200. Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 479 с.

201. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: моногр. К.: Алерта, 2016. 488 с.

202. Чурпіта Г.В., Білянська Н.В. Правовий статус заявників та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (на прикладі справ, що виникають із сімейних правовідносин, а також справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави). *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 2(30). С. 205–214.

203. Ясинок М. М. Судові дебати: право, психологія, риторика: монографія. К.: Алерта, 2014. 171 с.

204. António José Fialho. Coordinated And Interdisciplinary Cooperation In Parental Conflict Resolution. URL: <https://www.cochem.cz/wp-content/uploads/2021/09>.

205. Brazil: Parental Alienation Criminalized. URL: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2010-09-02/brazil-parental-alienation-criminalized>.

206. Brazil: UN experts urge new government to target violence against women and girls, repeal parental alienation law. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2022/11/brazil-un-experts-urge-new-government-target-violence-against-women-and-girls>.

207. Civil Code of the Republic of Lithuania. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495>.

208. Child Custody in Italian Management of Divorce. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192513x12462528>.

209. Code of civil procedure. URL: https://allowb.org/acts_pdfs/CPC.pdf.

210. Convention on the Rights of the Child. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhslv9FOAeMKpBQmp0X2W982K%2Bz%2BsJCe55%2BMREJOAzGkyd5DNxIGO%2Bn9UjIOPif64I6eWTnAW9g%2Fb4q%2Fsi%2FEUQPVM8LNtLA86GKHMB9cs%2BGpSAS%2F%2F0evIi6O9U8xd5w9eH06GEQxInUGusEwicR54XYA%3D>.

211. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women New York (18th of December 1979). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.

212. Declaration of the Rights of the Child. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38e3.html>.

213. Do joint custody laws improve family well-being? URL: <https://wol.iza.org/articles/do-joint-custody-laws-improve-family-well-being/long>.

214. Family courts. URL: <https://www.britannica.com/topic/family-law/Family-courts>.

215. International relocation of children in Belgium: overview by Karin Verbist, Adverlat Advocaten. URL: <https://content.next.westlaw.com/practical-law/document/Ibf017319ca9111e598dc8b09b4f043e0/International-relocation-of-children-in-Belgium-overview?viewType=FullText&transitionType=Default&contextData=%28sc.Default%29>.

216. Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970). URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/53>.

217. Michael T. Flannery. Is Bird Nesting in the Best Interest of Children. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/147632223.pdf>.

218. German Civil Code. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p5708.

219. General comment No. 12 (2009). *The right of the child to be heard*. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F12&Lang=en.

220. General comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (29.05.2013). URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/gc/crc_c_gc_14_eng.pdf.

221. Geneva Declaration of the Rights of the Child (1924). URL: <https://www.humanium.org/en/geneva-declaration>.
222. International relocation of children in Turkey: overview by Dr Karen Denise Akinci, Akıncı Law Office. URL: https://content.next.westlaw.com/9-621-8994?__lrTS=20210212122020207&transitionType=Default&contextData.
223. Parental responsibility – child custody and contact rights. URL: <https://e-justice.europa.eu/302/EN>.
224. Philip Markus. The Israel family court – therapeutic jurisprudence and jurisprudential therapy from the start. URL: https://intltj.com/wp-content/uploads/wpforo/default_attachments/1553685709-PM-TJ-IJLP.
225. Philip Markus. Stahl. Conducting Child Custody Evaluations: From Basic to Complex Issues. URL: https://read.amazon.com/ref=kwrp_li_rb?asin=B00PBJWMRY&ref=kwrp_li_rb_new_exp.
226. Potapenko, A. V., Pylypenko, S. A., Korolenko, V. M., & Melnyk, I. S. (2021). Implementation of International Standards for Determining an Efficient Civil Law Remedy by a National Court. *International Journal of Criminology and Sociology*, 10, 412–422.
227. Top judge confirms that courts harm children. URL: <https://www.twowishes.org/top-judge-confirms-that-courts-harm-children>.
228. Syracuse University Triangulating Reform in Family Law: State, Religion and Women’s Rights in Comparative Perspective. URL: <https://www.researchgate.net/publication/254950895>.
229. Understanding Child Custody: Sole Custody & Joint Custody. URL: <https://www.singaporedivorcelawyer.com.sg/understanding-child-custody-sole-custody-joint-custody>.
230. Wensdai Brooks, Artificial Bias: The Ethical Concerns of AI-Driven Dispute Resolution in Family Matters, 2022 J. Disp. Resol. (2022) URL: <https://scholarship.law.missouri.edu/jdr/vol2022/iss2/9>
231. What Is Bird’s Nest Custody? URL: <https://www.boydlaworangecounty.com/birds-nest-custody>.

232. What is a Guardian ad Litem? URL: <https://www.ptla.org/what-guardian-ad-litem#>.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини (за матеріалами судової практики Верховного Суду). *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 33–37. URL: <http://legalposition.umf.in.ua/archive/2022/1/6.pdf>.

2. Синельников Є. В. Основні тенденції розвитку та становлення процедур з вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 74. Том 1. С.113–119. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/272944>.

3. Синельников Є. В. Сучасні напрями розвитку судової практики вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 3–4 (40–41). С. 47–56. URL: <https://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2022/3-4-40-41/30-arh-2022/791-suchasni-napryami-rozvitku-sudovoji-praktiki-virishennya-sporiv-pro-viznachennya-mistsya-prozhivannya-ditini>.

4. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Том 2. С. 64–69. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/2_2023/part_2/10.pdf.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Синельников Є. В. Судова практика з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану:

Scientific and innovations in modern world: матеріали VII міжнар. наук.-практ. інтервен-конф. (Лондон, 23–25 березня 2023 р.). С. 763–769. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/SCIENCE-AND-INNOVATION-OF-MODERN-WORLD-23-25.03.23.pdf>.

6. Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану: *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 березня 2023 р.). С.245–249. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/98ff888a-cc3f-43cc-b45a-7ac15470d5a9/content>.

7. Синельников Є. В. Деякі аспекти, пов'язані із забезпеченням позову у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблемні питання правоохоронної та правозахисної діяльності в контексті євроінтеграційних тенденцій*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 квітня 2023 р.). С. 394–396. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/984b8b39-43bd-4017-900f-88b61b7f5d06/content>.

8. Синельников Є. В. Деякі особливості судової практики з вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини: *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.); МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 434–439. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bbb48b74-699c-4deb-a001-62971da3b9f4/content>.

ВЕРХОВНИЙ СУД
КАСАЦІЙНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ СУД

просп. Повітрофлотський, 28, м. Київ, 03063, тел. (044) 591 10 00, тел./факс (044) 253 86 20
e-mail: kcs@supreme.court.gov.ua
Код ЄДРПОУ 41721784

«05» січня 2024 р.

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ
Синельникова Євгена Володимировича на тему
«Цивільне судочинство у справах щодо визначення
місця проживання малолітньої дитини»
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне право.**

Ознайомившись з результатами дисертаційного дослідження аспіранта кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ Синельникова Є. В. на тему «Цивільне судочинство у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини», можу резюмувати, що ці результати можуть бути впроваджені у практику судів при вирішенні у порядку цивільного судочинства спорів стосовно дітей.

Висновки і пропозиції, які висловлені у дисертаційному дослідженні, у тому числі ті, що опубліковані у наукових працях: Синельников Є. В. Деякі аспекти вирішення спорів щодо визначення місця проживання дитини (за матеріалами судової практики Верховного Суду). Правова позиція. 2022. № 1 (34). С. 33–37; Синельников Є. В. Основні тенденції розвитку та становлення процедур з вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. № 74. Том 1. С. 113–119; Синельников Є. В. Сучасні напрями розвитку судової практики вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини. Слово Національної школи суддів. 2022. № 3–4 (40–41). С. 47–56; Деякі аспекти вирішення

ВЕРХОВНИЙ СУД
Касаційний цивільний суд
вих № 1/0/209-24 від 05.01.2024

спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини під час дії воєнного стану. Право і суспільство. 2023. № 2. Том 2. С. 64–69, містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, які можуть бути враховані й використані при здійсненні цивільного судочинства у справах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини.

Голова

Борис ГУЛЬКО